

Az ószövetségi kánon és a reformáció

0. Bevezetés

0.1. A kérdés aktualitása

1906 és 1908 között Sir Henry Hoyle Howorth három hosszú és részletes cikket írt a reformáció ószövetségi kánonhasználatáról.¹ Ezekben a cikkekben megfogalmazza fenntartásait amiatt, hogy az egyházi döntésekkel szemben Luther, Zwingli és Kálvin a teljesen egyéni, Szentlélek belső bizonyoságtétele általi elismerést, felismerést teszi meg kritériumnak egy könyv kanonikus besorolása tekintetében. Ezeknek az alapvetően elfeledett cikkeknek a fenntartásait idézi fel Albert Sundberg 1966-os cikke a *Catholic Biblical Quarterly*-ben: „The Protestant Old Testament Canon: Should it be Re-examined?” A téma újra előjön Sundberg egy másik, 1975-ös írásában.² Ezek a 20. századi hangok nem ültek el teljesen, Meg Hunter-Kilmer 2005-ös internetes publikációjában újra felvetődnek,³ és a reformáció 500. évfordulója nyomán feltehetően tovább erősödnek majd. Bár a cél most nem az apológia vagy a kérdéskör minden részletének pontos kielemezése, mint látni fogjuk, a problémafelvetés nem teljesen alaptalan.

0.2. *Sola scriptura*

A reformáció Luthernek tulajdonított legjelentősebb jelszava a *sola scriptura*, ami alapvetően meghatározta a keresztyénség Bibliáról való további gondolkodását. Jóllehet hermeneutikai és abból fakadó rendszeres teológiai alapelvről beszélhetünk a lutheri megfogalmazás esetében,⁴ mely a Szentírást az isteni üzenet elsődleges forrásaként definiálja, ez a kitüntetett pozíció – főként a protestáns ortodoxia verbális inspiráció tana révén⁵ – a szövegkritika

1 HOWORTH: The Origin and Authority.

2 SUNDBERG: The Protestant Old Testament; SUNDBERG: The Bible Canon.

3 HUNTER-KILMER: The Reformation Rejection of the Deuterocanon. Elérhető: <http://www.piercedhands.com/resources/>, letöltés dátuma: 2017.03.18.

4 SZALAI: *Sola Scriptura*, 141–143.

5 LÁSD ZSENGELLÉR: A kánon többszólamúsága, 272–273.

és kánontörténet bibliatudományi területeit is érinti. A szövegkritikát a tekintetben, hogy a bibliafordítások melyik „eredeti” szöveg alapján készülnek, a kánontörténetet pedig, hogy mely könyveket sorolnak a tartalomjegyzékbe, a kánonba. Bár mindkét szakterület említett kérdéskörei tekintetében komoly viták zajlanak és nagy horderejű döntések születnek a 16–17. században, ezek elméleti (rendszeres teológiai) és gyakorlati (bibliakiadási és homiletikai) jelentősége, valamint alkalmazása sem időben, sem térben nem jelenik meg egységesen.

A következőkben a két szakterület vitáit és döntéseit, valamint magyarországi alkalmazásait tekintjük át és világítunk rá a reformációnak a bibliai kánonra gyakorolt hatására.

1. A 14–15. század (reneszánsz) bibliai szöveghasználata

1.1. A héber nyelv hatása

A reneszánsz *ad fontes* célkitűzése az Ószövetséggel kapcsolatban nem légtüres térben születik meg. A 12–13. század francia területen virágzó zsidó exegézise megtermékenyítette a vele kapcsolatba kerülő keresztyén gondolkodókat. A troyes-i Rasi⁶ nevével fémjelzett nyelvi (*psat*) magyarázati módszer hatására a latin, valamint a görög szöveggel szemben, felismerve a közközzen forgó kéziratok másolói hibáinak és eltéréseinek jelentőségét, néhányan a Biblia héber szövegének tanulmányozását szorgalmazták. A 12. század elején Párizsban alapított szentviktori apátság lett a kiindulópontja ennek az írásmagyarázati iskolának,⁷ melynek tagjai közül kiemelkedik (szentviktori) András, és legképzettebb, a hébert önállóan is olvasó tanítványa, a Sussex-i Bosham-ból származó Herbert (Herbert of Bosham), aki a Septuaginta fordítását hasonlította össze a héber szöveggel.⁸ A 13. század nagy pogromjait és kiűzéseit megelőzően a keresztyén teológusoknak Európa szerte lehetőségük volt a közöttük élő zsidó tudósoktól tanulni a hébert és annak értelmezését.⁹ A korszak kiemelkedő angol ferences teológusa, filozófusa Roger Bacon (1214–1294) a héber eredeti elkötelezettje.¹⁰ A 14. században Párizsban Lyrai

6 Rabbí Slomo ben Jicchaki (1040–1105) híres rabbi, *Tanakh* és *Talmud* kommentátor.

7 SIGNER: *Polemic and Exegesis*, 21–32; FABINY: *A keresztyén hermeneutika*, 192.

8 Bár Herbertnek csupán egyetlen saját műve maradt fenn, egy Zsoltár-kommentár, még ennek alapján is ő tartható a legképzettebb keresztyén hebraistának Jeromos után egészen a 15. századig. Lásd LOEWE: *Herbert of Bosham*, és lásd még GOODWIN: *Take Hold*.

9 COPELAND KLEPPER: *The Insight of Unbelievers*, 5.14.

10 Lásd pl. BACON: *Opus tertium*, 88.94. Bacon felfogásának részletes összefoglalásához lásd SMALLEY: *The Study of the Bible*, 331–336.

Miklós (Nikolaus de Lyra) a teljes Bibliához írt magyarázatához, mely hosszú időre meghatározó elemzéssé vált, már intenzíven használta a héber szöveget.¹¹ A 15. században a legintenzívebben Itáliában művelték a hébert, és ide csoportosultak a zsidó és keresztyén nyelvészek is. Itt tanult a későbbi híres héber nyelvész, Johannes Reuchlin, de itt készültek az első nyomtatott héber Bibliák is. Reuchlin munkássága, de főként Erasmus biblikus kutatásai felértékeltek a héber nyelv és a héber Biblia jelentőségét.¹² A 16. században a német és németalföldi egyetemek váltak a keresztyén hebraisztika központjaivá, de ebben már a reformáció is nagy szerepet játszott.

1.2. A Septuaginta contra Vulgata vita

Az egyház görög nyelvterületen való terjedésének természetes velejárója volt a Szentírás görög szövegének használata. Hogy ez a Szentírás pontosan mit tartalmazott, az kérdéses, mivel az összegyűjtött szövegek teljes másolatai a másolás nehézsége, valamint a terjedelem adta jelentős költségek miatt nem túl nagy számban léteztek. Ezen kevés másolatok közé tartozik a három megtalált kódex a 4–5. századból: a Vaticanus, a Sinaiticus és az Alexandrianus. Mindhárom eltérő számú és című ószövetségi könyvet tartalmaz a héber Biblia könyvei mellett.¹³ Talán ezért, talán a már Órigenésznél a *Hexapla*-ban látható szövegeltérések miatt Jeromos felvetette a Septuaginta ihletettségének kérdését. Szerinte az egyház Szentírását az ihletett héberből kell fordítani. Ezt az elvet követve készítette el a később *Vulgata* néven ismert latin fordítását. Pedig már ekkor is léteznek latin fordítások, melyek azonban a Septuaginta alapján készültek (*Vetus Latina*). Jeromos kortársai, és az őt követő teológusok generációi nem osztották egységesen nézeteit, és fordítását sem tekintették feltétlenül követendőnek. Így még legalább ötszáz éven keresztül párhuzamosan használták a Septuagintát – főként Keleten –, a *Vetus Latina* különböző kéziratait, illetve Jeromos fordításának változatait – főként Nyugaton,¹⁴ illetve folyt a szövegeket összehasonlító nyelvi vita és korrekció.

11 Lásd DE LYRA: *Postilla litteralis super Bibliam*. Munkásságának részletes elemzését lásd COPELAND KLEPPER: *The Insight of Unbelievers*.

12 Erasmus a *De Ratio seu Compendium Verae Theologiae* című művében azt írja, hogy „Elsődleges feladatunk kell legyen, hogy a három nyelvet, a latint, görögöt és a hébert megtanuljuk, mivel egyéltelmű, hogy az egész Szentírás titka ezeken jelentetett ki.” (ERASMUS: *Ausgewählte Schriften*, 8:131). [A nem magyar nyelvű forrásszövegeket a tanulmány, amennyiben az másként nincs jelölve, a szerző saját fordításában közli – a szerkesztők.]

13 Részletes listájukat lásd ZSENGELLÉR: A kánon többszólamúsága, 331.

14 Ekkoriban 'vulgata' néven a régi latin fordítást, vagyis a közönséges szöveget nevezték. Csak a 9. századra válik a Vulgata elnevezés kizárólagosan Jeromos fordításának nevévé.

Jóllehet látszólag ez a vita a görög és a latin szövegről szólt, a háttérben a héber és a görög közötti különbség állt. A héber nyelv és a héber bibliai szöveg fent vázolt fokozatos előtérbe kerülése tovább tágította a vitát, így a görög és héber mellett már a héber és a latin (*Vulgata*) közötti eltérésekre (is) fókuszált. Nem meglepő tehát, hogy a Jeromos által megadott ószövetségi könyvek és a héber Biblia tartalomjegyzéki különbsége, vagyis a kánon kérdése is rövidesen napirendre került, mégpedig eddig nem ismert vehemenciával.

A 'kánon' szó használata problematikus a Szentírás tartalmára vonatkozóan, mivel ebben az időben elsődlegesen az egyházi tanok és törvények gyűjteményét jelentette, ahogyan egyébként ma is. Így a 'kanonikus könyvek' azok, melyeket az egyház tanai szerint elfogad szentírási könyvnek, nem pedig a szentírási kánon részei. Láthatjuk ezt a bizonytalanságot a reformátorok szóhasználatában is. Mégis ezt a mára már külön értelmet kapott formát használjuk a továbbiakban is.

2. Kanonizációs előfutárok

2.1. Zsinati döntések

Az általános nézet szerint a reformációra adott válaszként megszólaló Tridenti (Trienti/Trentoi) zsinat definiálja elsőként a nyugati egyházban a bibliai kánont.¹⁵ Valóban, minden egyháztest által elfogadott ökumenikus zsinat korábban nem tárgyalta a bibliai kánon, benne az ószövetségi kánon kérdését, jóllehet kisebb volumenű helyi gyűléseken születtek e témában is határozatok. A 363-as kisázsiai laodiceai zsinaton határoznak a személyes zsolttárok és a nem kanonikus könyvek olvasásának tiltásáról. A felsorolásban Eszter Ruth után következik, Jób az Énekek éneke után és a kispróféták előtt kap helyet, a sort a nagypróféták zárják, akik közt ott található Báruk és a Jeremiás levele is.¹⁶ A 393-ban tartott hippoi és a 397-ben tartott karthágói területi zsinatokról fennmaradt forrásokban Ben Szira és Báruk nem szerepelt a felsorolt könyvek között. Ugyanakkor Salamon öt könyvét olvassuk a listán, ami feltehetően magába foglalja a Prédikátor, Példabeszédek, Énekek éneke mellett a Bölcsességek és talán a Salamon zsolttárai könyveket is.¹⁷

15 [A kérdésben részletesen lásd Benyik György tanulmányát ebben a kötetben – a szerkesztők.]

16 59. és 60. kánon, lásd SUNDBERG: The „Old Testament”, 149. Ezt a két kánont nem tartalmazza a zsinat döntéseiről fennmaradt összes kézirat.

17 Hippo: 36. kánon; Karthágó: 47. kánon, lásd SUNDBERG: The „Old Testament”, 151. Továbbá a listát lásd in: *Christian Classics Ethereal Library*, elérhető: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf214.xv.iv.iv.xxv.html>, letöltés dátuma: 2017.03.24.

A két lista előzményeként tartják számon a 6. századi *Decretum Gelasianum*-ban¹⁸ olvasható I. Damasus római püspök (pápa) által összehívott római területi zsinat (382) feltételezett listáját. Ebben a Bölcsességek után Ben Szira jön, de ugyanúgy hiányzik Báruk, viszont Jeremiás után jelezve van függelék, a Siralmak.¹⁹ A zsinatot összehívó Damasus bízta meg Jeromost az új latin fordítás elkészítésével.

A 17. ökumenikusnak nevezett zsinat – mely 1438-ban Bázelen indult és Ferrarán át végül 1449-ben Firenzében zárult – eredeti célkitűzése a keleti és nyugati egyházrészek egyesítése volt a török fenyegetés fényében. Bár a zsinat nem járt eredménnyel, az 1442. április 4-én kelt, koptokkal való egység bullájában kimondják, hogy az Ó- és Újszövetségnek egy és ugyanaz az Isten a szerzője, mivel mindkét szövetség szentjei ugyanannak a Szentléleknek az inspiráltsága alatt beszéltek.²⁰ Ezt követően felsorolja a szöveg mindkét szövetség könyveit, az ószövetségek között említve Tobit, Judit, a Bölcsesség, Ben Szira, Báruk és a Makkabeusok két könyvét. A zsinat összehívásának és lebonyolításának nehézségei, valamint a végkimenetel sikertelensége nem tették lehetővé a döntések egyetemes elfogadását.²¹ Ugyanakkor jelezték a szöveg fogalmazóinak abbéli törekvését, hogy a felsorolt könyvek általános elfogadását kieszközöljék. Mindezt egy olyan közegben, amikor a könyvek korábban is vitatott listája a korábban említett „görög és latin *versus* héber” diskurzus miatt bizonytalanabb volt, mint valaha.

2.2. Az előreformátorok

A szövegkritikai munka és a teológiai autoritás kérdésének fent vázolt változásai mellett magának a kánonnak, a Szentírás tartalmának a definíciója is megjelent már a klasszikus reformátorok korszaka előtt.

2.2.1. Wycliffe és Purvey

Az angol előreformátor, John Wycliffe, akinek az első angol nyelvű bibliafordítás is köszönhető (1382),²² 1378-ban írt *De veritate sacrae scripturae* (A

18 Lásd <http://www.tertullian.org/decretum.htm>, letöltés dátuma: 2017.03.24.

19 A dekrétum angol fordítását lásd „The Decree of Damasus”, in: JÜRGENS: Faith of the Early Fathers, 406. Lásd még HOWORTH: The Decretal of Damasus, 321–337.

20 Angol fordítását lásd <http://www.ewtn.com/library/councils/florence.htm#8>, letöltés dátuma: 2017.03.26.

21 MURPHY: The Old Testament Canon, 189.

22 Bár Wycliffe nevéhez kötődik a fordítás, az Ószövetség esetében manapság általános a feltetelezés, hogy Wycliffe maga nem, vagy csak részben vett részt a fordítás elkészítésében, lásd BRUCE: John Wycliffe, 4.

Szentírás igazsága) című művében megfogalmazza, hogy amennyiben minden ember közvetlenül Istennek tartozik felelősséggel, akkor fontos, hogy mindenki ismerje meg Isten törvényét – amit Wycliffe magával a Bibliával, az egész Bibliával, és csakis a Bibliával azonosít. Ez a későbbi lutheri *sola scriptura* elv korai megfogalmazása.²³ Wycliffe követői (a *lollardok*) az egyszerű emberek közé vitték Wycliffe tanai mellett a közérthető nyelvre fordított Bibliát, melynek hamar újabb kiadására volt szükség. Az 1395-ben megjelent, javított fordítás kettős gyakorlatot követett a kánon tekintetében. Elsődleges készítője Wycliffe közvetlen munkatársa, John Purvey a Bevezetőben jelzi, hogy az Ószövetség ihletett könyvei csak azok, melyeket a héber kánon tartalmaz. Ehhez képest az apokrifok műfaj szerint megjelennek a kiadásban.²⁴ A történeti könyvek között a 2Ezsdrás néven futó Nehémiást követi a 3Ezsdrás, majd Tobit és Judit. A bölcsességirodalomban az Énekek éneke után találjuk a Bölcsességek és Ben Szira könyvét. A prófétai egységben a Sirmalmakhoz csatlakozik Jeremiás levele és Báruk könyve. Végül az utolsó prófétai iratot, Malakiást még követik az 1–2Makkabeusok.²⁵ Különlegességként érdemes megemlíteni, hogy még az Újszövetség végén is megjelenik egy „Laodiceaiakhoz írt levél” is. A könyvek sorrendjéből is látszik, hogy a fordítás alapja nem egy héber kézirat, hanem a Septuaginta nyomán készült latin fordítás (Vulgata).²⁶

Az említett kettősség mellett még érdemes egy kicsit elidőzni a második kiadás Bevezetőjénél. Purvey itt hosszasan taglalja az ószövetségi könyvek kanonikus státuszát. Az első szembetűnő dolog, hogy tartalmát tekintve 25 könyvről beszél. A Mózes öt könyve után a hatodik Józsuet követő hetedik, Bírak könyve részének tekinti Ruthot. Majd külön számolja a négy Királyok könyvét és a két Krónikát. A tizennegyediként nevesített Ezsdrás kiegészítésének tartja Nehémiást a héber szöveg és Jeromos nyomán, de rámutat, hogy ez a görög és latin fordításban két önálló könyv. Az Eszter, Jób és Zsoltárok után Salamon három könyvét külön számolja. A négy nagypróféta után

23 BRUCE: John Wycliffe, 3.

24 A Wycliffe-Biblia szövegét könyvenkénti bontásban lásd http://wesley.nnu.edu/fileadmin/imported_site/biblical_studies/wycliffe/ (letöltés dátuma: 2017.03.16.). Itt jelzem, hogy korábban ennek a félreérthető helyzetnek a nyomán helytelenül úgy fogalmaztam, hogy a Wycliffe-féle Biblia nem tartalmazta az apokrifokat. Ez korrigálandó. Lásd ZSENGELLÉR: A Samaritánus Pentateuchus hermeneutikai jelentősége, 119. 22. jegyzet, valamint ZSENGELLÉR: A kanonikus Szentírás, 68.

25 A vonatkozó óangol szöveg és annak fordítása: https://archive.org/stream/holybiblecontain01wycluoft/holybiblecontain01wycluoft_djvu.txt, letöltés dátuma: 2017.03.27.

26 TORREY: The Apocryphal Literature, 5.

(Jeremiás siralmait nem nevesíti) viszont egynek tekinti a tizenkét kispírfét. Ez egy érdekes beosztás. Ezt követően egy fontos megállapítást tesz:

*És ami a mi Ószövetségünkben ezen a huszonöt könyvön kívül van, az apokrifek közé kell helyezni, ami a hit autoritása nélküli.*²⁷

Megállapítását tovább részletezi, csoportosítva a Bölcsesség, Ben Szira, Judit és Tobit könyveit, mint nem a hit könyveit, majd a két Makkabeusok könyvét, Bárukot, Jeremiás levelét és Manassé imáját és Eszter, valamint Dániel kiegészítéseit, mint nem autoritatív írásokat. Ezekről azt mondja, hogy sem Jeromos, sem a „héber zsinat” nem számolja a huszonkettő közé. Az itt említett huszonkettő és a saját huszonöt közötti eltérést is részletesen megmagyarázza, a héber, illetve a görög–latin számozások eltéréseinek bemutatásával. Összegzésként azonban megállapítja, hogy ettől a számlási eltéréstől eltekintve ezek a könyvek mind rendelkeznek általánosan a hit autoritásával („*autorite of bileue*”), illetve speciálisan a keresztyén hitével („*cristen feith*”) is. Utal arra is, Jeromosnak Judit könyvéhez írt előszava alapján, hogy a Niceai zsinaton Ezsdrást és Nehémiást külön számolták és még Juditot is a szent könyvek közé sorolták, így jött ki ott huszonhét „hit könyv” („*bookis of bileue*”). Jeromos Példabeszédekhez írt előszavát felidézve említi, hogy a héberül írt Ben Szira és a sokak által Philónnak tulajdonított Bölcsességek Judittal, Tobittal és a Makkabeusok könyveivel együtt nem tekintendők ugyan a Szentírás részének („*resceyueth not tho among holy Scripturis*”), mégis az egyház olvassa ezeket a könyveket, hogy tanítsa velük az embereket, de nem tulajdonítja nekik a szent egyház tanítói tekintélyét („*to edifying of the peple, not to conferme the autorite of techingis of holy chirche*”). Az Ezsdrás neve alatt futó négy könyv megnevezése és hovatartozása tárgyalása során tovább finomítja az apokrif kifejezés meghatározását. Vagyis apokrif egyrészt az a könyv, amelyiknek nem ismert a szerzője, ezért megbízhatósága vitatott és így az egyház nem alapozza rá a hitet, csupán az erkölcsösség tanítását – ilyen például a Judit könyve, ahogyan Jeromos a Királyok előszavában említi. Másrészt apokrif az a könyv, amelyik nem megbízható és az egyház sem tekinti annak, mint a Mária mennybemenetele.²⁸

27 „*And what euer book in the olde testament is ,out of’ these fyue and twenty byfore seid, shal be set among apocrifa, that is, with outen autorite of bileue.*” Lásd https://archive.org/stream/holybiblecontain01wycluft/holybiblecontain01wycluft_djvu.txt, letöltés dátuma: 2017.03.27.

28 A definíció Jeromos melletti forrásaként Purvey megemlíti még Johannes Januensis de Balbis *Summa grammaticalis* című szótárát is.

Purvey tehát, főként Jeromosra alapozva, éles különbséget tesz az apokrifek és a Szentírás könyvei között, az apokrifeken belül pedig megkülönböztet az egyház által tanításra használatos, illetve eleve elvetett könyveket. Ezzel lefektette azokat az alapelveket, melyeket a legtöbb reformátor is megfogalmaz a későbbiekben. Érdekes, hogy mindeközben magát a 'kánon' vagy a 'kanonikus' kifejezést egyáltalán nem említi.

2.2.2. Jan Hus és a husziták

„Mi mindnyájan husziták vagyunk, anélkül, hogy tudtunk volna róla” – mondta Luther, s valóban Hus számos alaptanítása megtalálható Luthernél. Ezek egyike, hogy – Wycliffehez hasonlóan – Hus is a Bibliát tartotta a hit és a tanítások forrásának. Ennek okán egy tudós csapatot összeállítva revideálták az akkor már létező cseh bibliafordítást, melyet 1414-ben adtak közre és igyekeztek minél több példányban lemásolni. Munkájukkal és nyelvi újításikkal stabilizálták a cseh nyelv hangzóhasználatát. A revízió alapja, Wycliffe fordításához hasonlóan, a latin Vulgata volt az apokrifekkel együtt.

Jan Hus magyar követői, Tamás és Bálint „Prágát járt papok” 1436 és 1439 között „mind a két szövetség írásait magyar nyelvre fordították” – jegyezte fel a korabeli *Ferences krónika*.²⁹ Sajnos ez a *Huszita Biblia* néven ismert kézírásos fordítás nem maradt fenn. Feltehetően ennek részleteit tartalmazza a későbbi *Bécsi-kódex* (15. sz. közepe), melyben a prófétai könyvek mellett Judit, az 1Makkabeus egy részlete és a Báruk könyve szerepel, nem a Vulgata szerinti rendben.³⁰

A nemzeti nyelven való bibliaolvasás igénye több mint száz évvel megelőzte a reformáció klasszikus korszakát,³¹ és bár a héber nyelvből történő fordításra még nem álltak készen az előreformátorok, a fordítás alapját adó Vulgata tartalmával kapcsolatosan már megfogalmazzák a későbbi fenntartásokat.

3. A reformáció első nemzedékének kánonfelfogása

3.1. Karlstadt (Andreas Bodenstein)

A reformáció vezérgondolatait Luthernek szokás tulajdonítani, mégis a Szentírás tekintetében nem csak az előreformátorok előzik meg, de kortár-

29 GALAMB: A Huszita biblia.

30 BOTTYÁN: A magyar Biblia, 21–23.

31 Érdeemes megjegyezni, hogy az első nemzeti nyelvű bibliafordítást a valdensék készítették a 12–13. század során latinból, franciául. Pierre-Robert Olivétán ezt a szöveget is felhasználta az első héberből és görögéből készített francia Bibliához (1535).

sa és „harcostársa” Andreas Bodenstein, *alias* Karlstadt is. Karlstadt a wittenbergi alma materben folytatott tanulmányaiiban néhány évvel megelőzte Luthert, 1517. április 26-án kelt 152 tézisében (abból is az első hatban) rámutat arra, hogy az atyák hagyománya elfogadandó, ha az egyértelmű, az eltérő vélemények esetén azonban megvizsgálendő az autoritás kérdése és az isteni bizonyosság az elsődleges.³²

Luther 95 tételével vitázó Johannes Eck *Obelisc* című írásaira nem Luther, hanem Karlstadt válaszolt elsőnek 1518. május 9-én kiadott 370 tézisében, melyben szintén Luther előtt fogalmazta meg a *sola scriptura* elvét. Ebben, az *Apologeticae Conclusiones pro sacris litteris* címen írt szövegben így fogalmaz:

(1) *A Biblia egy egyházi tudós által idézett szövege erősebb és többet bizonyít, mint annak a mondása, aki azt idézi.*³³

(12) *A Biblia szövege nem csak az egyház egy vagy több tudósa, de az egész egyház autoritása felett áll.*³⁴

(14) *Az előzőek oda vezetnek, hogy azt mondjuk, egy kanonikus tekintéllyel támogatott tudósnak inkább kell hinni, mint a pápa kinyilatkoztatásának.*³⁵

Még akkor is Karlstadtnak tulajdoníthatjuk az elsőséget ebben, ha – amint azt Ronald Sider is hangsúlyozza – a 15. tézisben elképzelhetetlennek tartja, hogy a pápa a Szentírás szövegével ellentétesen nyilatkozna. A 370 tézisben Karlstadt még úgy határozza meg a Szentírás elsőbbségét, hogy egyúttal nem tagadja az egyház (ebben a zsinat és a pápa) autoritását sem. Ezt az álláspontját később Luther nyomán revideálja.³⁶ Már az 1519–1520 fordulóján írt és megjelentetett *Verba Dei* című vitairatában rámutatott, hogy meg kell

32 1. *Dicta sanctorum patrum non sunt neganda.* 2. *Nisi essent correcta vel retractata.* 3. *Si fuerint diversa non secundum nudum placitum sunt eligenda, contra multos.* 4. *Sed ea quae divinis testi moniis magis vel ratione iuvantur.* 5. *Inter suffulta testimoniiis prae feruntur quae evidentioribus nituntur auctoritatibus.* 6. *Si varietas inter dicta unius doctoris absque concordia reperitur posteriori standum est.* Lásd KOLDE: Wittenberger Disputationsthesen, 450. Kolde szerint Karlstadt 1517-es 151 tézise volt az „*allerersten Anfänge der reformatorischen Theologie.*” (i. m., 449).

33 „*Textus Bibliae per Ecclesiasticum doctorem allegatus plus valet ac vehementius urget, quam dictum allegantis.*” Karlstadt téziskiadásának digitális változata: <http://daten.digital-sammlung.de/~db/ausgaben/zweiseitenansicht.html?fp=193.174.98.30&id=00024257&seite=3>, letöltés dátuma: 2017.03.27.

34 „*Textus Bibliae non modo uni pluribusve Ecclesie doctoribus sed etiam tocius ecclesie auctoritate profertur*”, lásd uo.

35 „*Premissa infantum procedit, quod dicto doctoris auctoritate canonica communito plusquam declaratione! pape credendum*”, lásd uo.

36 SIDER: Andreas Bodenstein, 46–51.

különböztetni az isteni szót az emberitől, ami felette áll ennek. Az Isten által küldött prédikátorok Isten szavát közvetítik, de vannak, akik csak emberi szót adnak tovább.³⁷ Ebben már a későbbi *predicatio verbum Dei est verbi Dei* tétel csiráját is láthatjuk.

Karlstadt *De Canonicis Scripturis Libellus* című műve³⁸ a reformáció, és egyben a 16. század egyetlen olyan tudományos igényű írása, mely a kánon kérdését részleteiben és kimerítően tárgyalja, valamint adekvát választ is ad a kanonikus–nem kanonikus elkülönítésre. Ebben az írásában Karlstadt kifejti a Biblia különlegességét, amihez Augustinust használja fel, több helyen parafrázálva az egyházatyát. Kiemeli, hogy nem szabad összekeverni a Szentírást az emberi hagyományokkal. Hangsúlyozza, hogy a Bibliában minden benne van, ami az ember üdvösségéhez szükséges. Karlstadt elősorolja az egyház nagyjait: Augustinust, Jeromost, Ambrosiust, Nüsszai Gergelyt, Kürilloszt, Khrüszosztomoszt és további latin és görög szerzőket, akiknek munkái fontosak, isteni ihletésűek, de nem bibliai könyvek. Rámutat arra, hogy az atyák és a helyi zsinatok tévedhetnek, amit általános zsinatokon később ki lehet javítani, ahogyan egy általános zsinat tévedéseit is. A Szentírás azonban minden zsinat, püspök és pápa felett áll. Az egyház imádságait, bármily tiszteletreméltók, a Szentíráshoz kell igazítani, vagy el kell törölni őket. Ugyanakkor Karlstadt arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyes könyvek autoritását az egyház a Szentlélek vezetése által ismerte fel, másokét az alapján vetette el. Az egyház alatt ez esetben a zsinatokat értette, de a Szentlélek tekintélyének beemelésével elkerülte azt, hogy a bibliai könyvek az egyháztól nyernék autoritásukat.³⁹ Ezen a ponton került szembe Lutherrel a Jakab levelének elvetése okán, utalva arra, hogy egy ember egyéni döntése nem emelkedhet a közösség által felismert tekintély fölé.⁴⁰ Karlstadt jó érzékkel emelte ki itt azt a problémát, ami Luther és majd főként Kálvin révén megfogalmazott Lélek általi egyéni vezetés gondolata okozott. És ami kritikaként a mai napig megfogalmazódik a reformátori/protestáns kánonértelmezéssel szemben.⁴¹

37 KARLSTADT: Verba Dei, Fiii: „*Qui missus et delegatus est a deo, verba dei, divinam commentationem eloquatur.*”

38 KARLSTADT: De Canonicis Scripturis.

39 KARLSTADT: Welche Bücher, CiiiV. Ez a könyv a *De Canonicis* rövidebb és tartalmilag is itt-ott eltérő német változata Karlstadt tollából.

40 KARLSTADT: De Canonicis Scripturis, H3: „Amennyiben megengedhető, hogy kicsiben vagy nagyban azt tegyük, amit szeretnénk, megtörténhet a jövőben az is, hogy a [bibliai] könyvek méltósága és tekintélye a mi akarunktól függ majd.” (Si phas /fas/ est vel parvum vel magnum facere, quod placet, futurum tandem erit, dignitates et autoritates librorum e nostra pendere facultate.)

41 HOWORTH szerint „*Azt kell mondjuk, hogy ebben a témában a történelem és a tradíció*

Karlstadt szerint a kanonikus könyvek forrása az Ószövetség esetében a héber kánon.⁴² Ennek folytatásaként a nem kanonikus könyvekről, az apokrifokról beszél, melyeket titokzatos, okkult, ismeretlen vagy bizonytalan szerzőjű művekként definiál. Két csoportot különböztet meg. A Bölcsesség, a Ben Szira (Ecclesiastici), a Judit, a Tobit és a Makkabeusok két könyvét az első csoportban, mint a „héber kánonon kívüli szent iratokat” („*extra canonem hebraeorum tamen agiographi*”) határozza meg. A második csoport a „teljesen apokrif könyvek” („*Hi libri sunt plane apocryphi*”), Ezsdrás feliratú két későbbi könyv, Báruk, Manassé imája, Dániel könyve 3. részének jó része, Dániel könyvének két plusz fejezete.⁴³

Latin írásának rövidebb, német nyelvű változatában a kanonikus könyvek listájának sajátos felosztását adja: Mózes öt könyve után, Józsué, majd a

elleni fellebbezés minden jó keresztyén személyes inspirációjához és közvetlen megvilágosodásához, olyan, mintha egy nagyon veszélyes és bizonytalan bírósághoz fordulnánk; hacsak nem kell azt gondolnunk, hogy minden jó keresztyén ember Istentől eredően mentes az erkölcsi gyengeségtől és az emberi hibáktól, és tévedhetetlen, ha a dogma és hit kérdéseiben kell döntenie. Ez utóbbi feltételezést kétségtelenül nehéz lenne azonosítani azon rivális keresztyén szekták szüntelen harsogásával, melyek a vallás minden elképzelhető témájáról vitáznak.” („It must be said that an appeal from history and tradition to the personal inspiration and direct illumination of every good Christian man on such a subject, seems to me an appeal both to a dangerous and to a very uncertain tribunal; unless we are to understand that every good Christian man is divinely protected against the frailties of human error, and becomes infallible when he has to decide questions of dogma and faith. This last postulate would assuredly be hard to equate with the incessant clamour of rival Christian sects fighting over almost every conceivable issue in religion.”), lásd HOWORTH: The Origin and Authority I., 356.

42 „Apud Hebraeos quidam conservabatur Canon, in quo canonici libri habebantur, quibus indubitata fides.”, lásd KARLSTADT: De Canonicis Scripturis, D4.

43 A téma fontossága és egyedülálló volta miatt a német változat vonatkozó szövegrészét közlöm, lásd KARLSTADT: Welche Bücher, Aii.ii–II.:

„Alle bücher die unser bücher der alten gesetz zuschreiben und seint nicht in obgemelte ordenungen begriffen die seint nit vor allen gleubigen angenommen ind für Gotliche odder Biblisch schriftt gerechnet. Ja ich sag frey mit sanct Hieronymo sie sient Apocryphi das ist unbekanter autoriteten und haben kein Biblische heylicheit. daraus folget das Augustinus viel bücher zelet und für heylige schriftt achtet die doch nit für heylige schriftt soten getzelt und geschätzt werdenn. Es ist auch unueberborgnen allen der yenen szo heylig schriftt des alten gesetz odder testaments in der spach. Juden (von welchen das alt testament zu uns gekünmen) lesen das nicht mehr auch keine andere bücher der alten gesetz zugehörig seint dan xij. obertzelte bücher. Es sol auch niemants andere bücher mit der alten geset zelen dan die ytz oben vermelidet seint.

Daraus folet das gebet odder oration Manasse nit als heylig schriftt zebrauchen ist. Iten das die letzte zwey bücher (szo Esdre durch yrthumb unterschrieben) auch mit für heylig biblische schriftt sollen gehalten werden. Und sol sich niemants entsetzten szo erin den heyligen lerern (als Augustino odder Ambosio und der gleichen) obgenant bücher (nebennd heyliger gotlicher schriftt eingefüret) leszenn wurt Dan wir mugen in diessen zeit-

Bírák Ruthtal kiegészülve, valamint Sámuel és a Királyok egy-egy könyvként tesznek ki négy könyvet. Ézsaiás, Jeremiás Ezékiel és a 12 Kisprófeta újabb négy könyv. Ezeket követi Jób és a Dávid néven titulált Zsoltárok, Salamon három könyve, Dániel, Krónikák, Ezsdrás (benne Nehémiással), Krónikák és Eszter, ami egy 22 könyvből álló kánont eredményez (5+4+4+9=22). „Tehát – mondja Karlstadt – nem számolunk többet, mint 22 könyvet az Ó törvényben („*Altes Gesetz*”), vagy mi több 24-et, ha Ruth könyvét és Jeremiás siralmaikat külön számítjuk.”⁴⁴

Következésképpen a reformáció első nemzedékéből Karlstadt végzi el az apokrifek szisztematikus és teológiailag is megalapozott dekanonizációját.

3.2. Luther Márton

A Johannes Mair von Eck-kel folytatott lipcsei disputája során vetődik fel Luther számára elsőként a szentírási könyvek tekintélyének, vagyis kanonikus voltuknak kérdése. 1518. július 8-án délután Eck a purgatórium témájában hozza fel szentírási forrásként a 2Makk 12-őt. Erre Luther azzal reagál, hogy az nem kanonikus. Eck Augustinus „*De civitate Dei*” 18. könyvére hivatkozik, ami kanonikusnak tartja. Luther Jeromosra és Eusebiusra utal, illetve a zsidóság kánonát hozza fel alapként, ahol ez a könyv nem található. Július 9-én Eck ezeket elutasítva kitart a 2Makk kanonikus volta mellett, hivatkozva arra, hogy az egyház kánona magasabb rendű a héber kánonnál, és hogy Jeromos sehol sem tagadja kanonikus voltát, és hogy a Firenzei zsinat a purgatóriumot kanonikus könyvre alapozott tételnek mondta ki. Luther, a könyv fontosság-

ten schriften Augustini und seiner gleichen auch einfuren. Aber wan wir yhre letungen als heylige biblische schriftt und in solcher werden wolten gebrauchenn szé tethen wir unrecht und erzturten den helyigen Augustinu hertiglich. Das ich reichlich in der büchlin von unterscheyd heyliger geschriffit ud heyliger lerern beweygen wert wil got und in obgedachtem büchlin de scripturis Canonicis beweyst hab.

Item suz obuermelter ordenung folget auch das das büchlinn Tobie auch ni als heylige Biblische schriftt in dem alten gesetz beshlossen.

Item das Judith auch nit zu den alten gesetz geteylet ist.

Dergleichen anchgeschriben bücher, nemlich das buch Sapientie Ecclesiastici ij bücher Machabeorum. Item Baruch die zwey letzte capittel Danielis und ein gut teyl Danieli sin dem iij capittel nit gotlicher schriftt seint. Dan der bücher und alten gesetzes geschriben.

Ich glaub wol und gesteh das die Juden der selben ein teyl itzt (wie wir die Christliche lerer) haben aber in der Biblien stehe sie yhc nit vertzeychendt es sol sie auch feyner widigen als die Biblische bücher.

Unter dissen büchern itzt ertzelt die unbiblische verurteylt und in Hebraischen Biblien nit beschlissen sol doch unterscheyd der Apocryphenn bücher gehaldenn werden als diesser.”

44 i. m., Aiii.I.

gát nem tagadva, annak elsődleges kanonikus státusát megkérdőjelezi, utalva arra, hogy egy kanonikus könyv önmaga bizonyítja autoritását.⁴⁵

Luther „Az egyház babiloni fogságáról” (1520) írt művében tovább megy az autoritás meghatározása kérdésében:

Nem akarok én itt arra utalni, hogy ez a levél Jakab apostoltól nem származhatott s nem is méltó arra, hogy az apostoli szellemmel összekötésbe hozzák, amint ezt sokan öközülik oly nagy bizonyossággal állítják, a tekintély iránt való, megszokott alázatuknál fogva, legyen e tekintély egyébként bármily kétes eredetű is. És ha mindjárt magáé szent Jakabé volna is e levél, nem haboznám kijelenteni, hogy szentséget rendelni saját hatalmából, ti. Isten ígéretét külső jelhez kötni, nincs joga egyetlen apostolnak sem, mert e jog egyedül Krisztust illeti meg.⁴⁶

Ezzel Luther az autoritás kérdését az egyes keresztyén belső meglátásának szférájába helyezi.

Luther számára a kánon kérdése mégsem tűnik annyira kardinális kérdésnek. Ugyan teológiai munkáiban fenntartásokat fogalmazott meg egyes szövegek tekintélyével szemben, mégis fordításában a héber kánon könyvei után egybe sorolva a Szentírás részeként adja közre az ún. apokrifokat, melyekről azt írja:

[...] olyan könyvek, melyeket kezdetben nem tettek bele a Bibliába, de azért hasznosak és jó őket olvasni.⁴⁷

Sőt az Előszó a Makkabeusok első könyvéhez (1533) elején így fogalmaz:

Ama könyvek egyike ez is, amelyeket nem sorolnak a héber Bibliába, noha szavai és mondásai igen sokban hasonlítanak a Szentírás más könyveihez, hogy nem volna méltatlan közérjük számlálnunk, mert felettebb szükséges és hasznos, ha Dániel próféta könyvének 1. fejezetét meg akarjuk érteni.⁴⁸

Ám vannak olyan könyvek, melyeket nehezen tolerált. A baráti körben elmondott és feljegyzett „Asztali beszélgetések” egyikében így fakad ki:

45 HOWORTH: Biblical Canon in the Anglican Church, 10–14.

46 LUTHER: Az egyház, VII. 287 (106–107.), lásd http://leporollak.hu/egyhtori/luther/irasok/LUT_BABI.HTM, letöltés dátuma: 2017.03.27.

47 Bibliakiadásában a különszedett apokrifek előtt olvasható: „Das sind Bücher, so der Heiligen Schrift nicht gleich gehalten, und doch nützlich und gut zu lesen sind.”, lásd <http://lutherbibel.net/biblia2/B067K001.htm>, letöltés dátuma: 2017.03.27.

48 LUTHER: Előszók, 118.

Annyira gyűlölöm Eszter és a Makkabeusok második könyvét, hogy azt kívánom, bárcsak ne is léteznének. Túl sok judaizmus van bennük és nem kevés pogányság.⁴⁹

Különös az is, hogy az 1534-ben kiadott első teljes *Luther Bibel* nem tartalmazta Eszdrás könyvét, ellenben a Manassé imáját, melyet maga Luther még csak az apokrifekhez sem sorolt, igen. Ám sem a korábbi részkiadásokban, sem a későbbi kiadásokban ezek az eltérések nem szerepelnek.⁵⁰

Luther ugyanakkor nem ódzkodik attól, hogy a Zsoltárok könyvét, melynek fordításához három előszót is írt, különösen is ihletett „kis Bibliá”-nak titulálja:

[...] úgy látom, hogy szinte maga a Szentlélek buzgólkodott az egész kereszténységről és a szentekről egy kis Bibliát és példázatgyűjteményt összeállítani, hogy aki a teljes Bibliát nem olvashatja, az egésznek summáját egy kis könyvecskébe foglalva megtalálja.⁵¹

Vagyis egyfajta kánont alkot a kánonon belül is.⁵² Az Újszövetség könyvei között pedig egyenesen minőségi sorrendet állított fel:

Mindezek után már magad is igaz ítéletet és különbséget tehetsz a könyvek között, mert felismered legjavukat.⁵³

Más újszövetségi írásokat pedig erőteljesen kritizál:

Ám nem gondolhatom apostoli írásnak a következőkért [...] Ezért nem számíthatom Bibliám valódi, legfőbb könyvei közé, azonban azt sem mondom senkinek, hogy ne vegye kezébe és ne forgassa kedve szerint; mert eyebekben számos hasznos mondást talál benne.⁵⁴

Hasonlóan bírálja a Jelenések könyvét is:

E könyvnek nem egyedül azt rovom fel, hogy sem apostolinak, sem prófétainak nem gondolhatom [...] kezdettől végig egyfolytában csupa látomásokat és képeket írna le, hogy szinte Eszdrás negyedik könyvéhez kell hasonlítanom e könyvet, s nem láthatom be, hogy szavait valóban

49 LUTHER: Tischreden, 1.208, no. 475.

50 Vö. HOWORTH: The Origin and Authority, II. Ám a 3–4Eszdrás és a 3Makkabeusok az 1570-es kiadástól kezdve már szerepeltek benne.

51 LUTHER: Előszók, 52.

52 Vö. MUELLER: Luther's Canon, 9.

53 LUTHER: Előszók, 125. (Arról, melyek az Újtestamentum valódi és legékeesebb könyvei – 1522).

54 LUTHER: Előszók, 157–158. (Előszó Szent Jakab és Júdás leveleihez 1522).

*a Szentlélek sugallta volna [...] Krisztusról nem tanít és nem ismeri Őt, ami pedig az apostolok első dolga volna az Írás szerint.*⁵⁵

Következésképpen Lutherről elmondhatjuk, hogy a Lélek ihletése és a Krisztusra mutató, vagy más kifejezéssel élve a prófétai és az apostoli szókritériumai alapján ítéli meg az egyes könyveket. Mégis megmarad a Vulgata adta tartalomnál, de a héber kánon tartalmi keretei nyomán elkülöníti a kanonikus írásokat az apokrifektól, és megtartja az Újszövetség 27 könyvét is.

3.3. Huldrich Zwingli

Zwingli Karlstadthoz hasonlóan vélekedik a Szentírásról. Határozottan elutasítja, hogy a Biblia autoritása bármi módon az egyház hagyományán vagy autoritásán alapulna. *Die Klarheit und die Gewissheit des Wortes Gottes* (1522) című művében így ír:

*Isten Igéje tőlünk a legmagasabb tiszteletadást követeli – Isten Igéjén csak azt értjük, ami Isten Lelkétől jön – és semmi más szónak nem szabad olyan hitet tulajdonítani, mint ennek.*⁵⁶

1523. január 29-én Zürichben kihirdetett és megvédett 67 tézisének első darabja ezt mondja ki:

*Mindazon beszédek, melyek szerint az Evangélium nem létezne az Egyház igazolása nélkül, tévednek és istenkáromlók.*⁵⁷

Zwingli bibliafordítása, a Zürcher Bibel (1524–1529) javarészt Luther nyomdokain haladt. Hozzá hasonlóan az apokrifeket az Ószövetség végén egy önálló kötetben készítette el munkatársa és tanítványa, Leo Jud. A felirat így hangzik: „Ezek olyan könyvek, melyeket a régiek nem számoltak a Biblia könyvei közé, és a zsidóknál sem találhatók.”⁵⁸ Jud rövid előszavában ezt írja:

55 LUTHER: Előszók, 160–161.

56 „Daß das Wort Gottes von uns in höchsten Ehren gehalten werden soll – unter Gottes Wort ist allein das zu verstehen, was vom Geiste Gottes kommt –, und keinem Wort soll solcher Glaube geschenkt werden wie diesem.” ZWINGLI: *Die Klarheit*, elérhető: http://www.glaubensstimme.de/doku.php?id=autoren:z:zwingli:zwingli-von_der_klarheit_und_der_gewissheit_des_wortes_gottes, letöltés dátuma: 2017.04.08. Vö. CHRIST: *Das Schriftverständnis von Zwingli*.

57 „Alle, so redend, das euangelium sye nüt on die bewernus der kirchen, irrend und schmähend gott.” („Quicumque evangelia nihil esse dicunt nisi ecclesiae calculus et adprobatio accedat, errant et deum blasphemant”), lásd EGLI–FINSLER: *Huldreich Zwinglis sämtliche Werke* I., 458. Hasonlóan vélekedik *De perspicuitate et certitudine vel infallibilitate verbi divini* című memoárjában, lásd *Huldrich Zwingli Werke*, Zürich 1828, i 66.

58 QUACK: *Evangelische Bibelvorreden*, 47–48.

Ezeket a könyveket nem azért fordítottuk le, mintha a Szentírással azonos értékűnek kellene tartani őket, hanem, hogy akik szívesen olvassák ezeket, ne hiányolják, se ne panaszkodjanak.⁵⁹

Kifejezett teológiai megállapítást a kanonikus könyvek és az apokrifek viszonyáról Zwinglitől csak életének vége felé írt egyik levelében olvashatunk. 1531. augusztus 31-én írta Johannes Cousardnak a belgiumi Gentbe:

Van néhány megfontolás, amit felhozhat az apokrif könyvekből. Elismerem, hogy tartalmazznak olyan dolgokat, melyeket érdemes elolvasni. Ugyanakkor ezek soha sem érik el az autoritásnak azt a mértékét, amivel a kanonikus könyvek bírnak. Sokkal hígabbak és gyengébbek, olyannyira, hogy inkább a korábbi Szentírás imitációjának tűnnek, minthogy a friss lélek különleges szenvedélyével írták volna őket.⁶⁰

3.4. Oecolampadius

Még egy listát kell megemlíteni. 1530-ban a bázeli reformátor, Oecolampadius a valdensekkel tárgyalt az általuk készített bibliafordításról. Erről készült feljegyzései során a kánon könyveit listázza, majd a kanonikus könyvek után azt írja:

[...] ezek a Szentíratok a Szentlélek által inspiráltak. A Juditot, Tóbiást, Ben Szirát, Bárukot, a két későbbi Ezsdrást, a Makkabeusok három könyvét és Dániel két utolsó fejezetét nem gyűlöljük, de nem számítjuk isteni autoritásúnak sem.⁶¹

Tehát a két korai svájci reformátor sem tagadja meg teljesen az apokrif könyveket, de elválasztják őket a Biblia, a Szentírás könyveitől.

3.5. Római válasz: a Tridenti Zsinat

Az 1514–1515-ben megjelent „*Polyglotta Compultensiana*”-ban (Alcala de Henares) Ximenes bíboros előszavában már olvasható a Luther által is gyakorolt nézet, miszerint a kánonon kívüli könyveket az Egyház tanítási és nem dogmaalkotási forrásként használja,⁶² innen az „egyházi” *ecclesiastici* elneve-

59 QUACK: Evangelische Bibelvorreden, 48.

60 Huldreich Zwingli Werke, Zürich 1828, VIII. 639. Lásd még JACKSON: Huldreich Zwingli, 339–340.

61 „[...] ut Scripturas a Spiritu sancto inspiratas habemus. Judith, Tobiam, Ecclesiasticum, Baruch, duos ultimos Esdrae, très libros Machabaeorum, duo capita ultima Danielis, non contemnimus: sed non divinam cum caeteris illis autoritatem damus.” HOWORTH: The Origin and Authority II., 209.

62 TORREY: The Apocryphal Literature, 31.

zése az apokrifoknak. Hasonlóan vélekedett Cajetan bíboros, Luther ellenfele is 1532-ben írt Ószövetség-kommentárjában, kihagyva a magyarázatból a héber kánonon kívüli könyveket.⁶³ Mégis Luther héberre és görögre alapozott fordítása, az apokrifek elkülönítése és azokról írt előszavai, valamint a reformáció gyors terjedése az ellenkező irányba mozdította el a római egyházat.

Az 1545–1563 között tartott Tridenti (Trento) zsinat negyedik ülésén (1546. április 8.) meghozott döntésében konkrétan kimondja és elfogadja a tekintélyi könyvek listáját, köztük a hét apokrif könyvet, a Vulgata szövegével („*Decretum de Canonicis Scripturis*”). A felsorolást kiegészíti még egy fontos szövegrész:

*De bárki, aki nem fogadja el szentnek és kanonikusnak az említett könyvek úgy egészét, mint minden részét, ahogyan azokat használják és olvassák a Katolikus Egyházban, és ahogyan azokat a régi latin Vulgata-kiadás tartalmazza; és ismeri és tudatosan elveti a korábban emlegetett tradíciókat; legyen átkozott!*⁶⁴

Az *anathema* kimondása révén a közösség összezár. Nem csupán meghatározza saját Szentírásának tartalmát, nem csupán kizárja az abba nem tartozó írásokat, de a tartalom egészével és minden egyes részével („*cum omnibus suis partibus*”) egyet nem értőket kirekeszti a közösségből. Ahogyan a zsinat egésze, ez a Szentírás tartalmával kapcsolatos mondat különösen is a megjelent, fenyegetésként megélt, alternatív kánonhasználattal rendelkező csoport(ok), a reformáció mozgalmai ellen irányult.⁶⁵

A zsinati döntés a római egyházban sem nyert egyöntetű lelkes fogadtatást. Sőt, alig három évvel a zsinat befejezését követően Sienai Sixtus (1520–1569) *Bibliotheca sancta ex præcipuis Catholicæ Ecclesiæ auctoribus collecta* című művében (Vence, 1566) megalkotja a 'protokanonikus' és a 'deuterokanonikus' („*canonici primi ordinis, quos protocanonicos appellare libet [...] canonici secundi ordinis /qui olim Ecclesistiei uocabantur & nunc à nobis Deuterocanonici dicuntur/ illi sunt [...]*”) kifejezéseket,⁶⁶ ami részben ugyan ellenkezik a zsinati döntéssel, de kiskapuként megnyitja az utat a korábbi gyakorlat legitim megtartásához és mind a mai napig általánosan használt megkülönböztetés maradt.

63 TORREY: The Apocryphal Literature, 31–32.

64 A kérdéshez lásd részletesebben DUNCKER: The Canon of the Old Testament. [A zsinati döntés teljes latin szövegét és annak magyar fordítását lásd e kötetben Benyik György írásában – a szerkesztők]

65 ZSENGELLÉR: A kánon többszólamúsága, 372–373.

66 SENENSIS: Bibliotheca sancta, 10.

4. A reformáció második hulláma

4.1. Kálvin János

Kálvin már a Tridenti Zsinat hetedik ülését követően, 1547-ben részletes kritikáját adja az addigi döntéseknek *Acta Synodi Tridentinae cum antidoto* címmel,⁶⁷ melyben a fent említett negyedik ülés értékelésében kitér az apokrif könyvek kérdésére is.⁶⁸ Két problémát vet fel a többi szentírási könyvvel egy kalap alá vételük okán. Egyrészt azt nehezményezi, hogy az így szerzett autoritás alapján az apokrifek is teológiai tételek forrásává válhatnak:

*A Makkabeusok második könyvéből ugyanis be lehet bizonyítani a purgatoriumot és a szentek közbenjárását is; Tóbiás könyvéből az [bűnért való] elégtételeket, az ördögűzéseket; és még mit nem?*⁶⁹

Ezek a reformáció által kétségbevont teológiai tételek. Másrészt Kálvin bírálja a döntés történetietlen voltát:

*Azokról a könyvekről, melyeket a kánonba különbség nélkül felvettek, nem mondok mást, csak azt, hogy a régi egyház közmegegyezése ellenére jártak el. Ismeretes dolog ugyanis, hogy mit mond Hieronymus az ősök közös vélekedéséről. [...] és Ruffinus is Hieronymussal egyetemben, mint legkevésbé sem kétséges dolgokról mondja azt, hogy Jézus Sirák fia könyvét, Salamonnak a Bölcsességek könyvét, Tóbiás és Judith könyveit, valamint a Makkabeusok történetét az atyák nem nevezték a kánonba tartozó, hanem egyházi könyveknek, melyek a nép előtt olvashatók ugyan, de a dogmák hitelének megalkotására befolyással nem bírnak. [...] sok dolog azt fogja mutatni, hogy azokat, amiket a tridenti atyák a magasba emelnek, sokkal alacsonyabb helyre kell sorolni. Hogy más egyebekről ne szóljak, bárki írta is a Makkabeusok történetét, munkája végén azon óhajának ad kifejezést, hogy bár jól és helyesen írt volna mindent; ha pedig nem, akkor engedelmet kér. Mennyire távol áll, kérélek, ez a vallomás a Szentlélek fölségétől.*⁷⁰

Írása tehát az apokrifek kérdésében a Szentlélek ihletésének a hiányára mutat rá, illetve arra, hogy a negyedik ülés határozataiban kanonizált egyházi hagyománnyal együtt az apokrifek is a Szentírás rangjára emelkednének. Ezzel

67 KÁLVIN: *Acta Synodi Tridentinae*. Magyar fordítását Rábold Gusztáv jegyzi: KÁLVIN: A tridenti zsinat. A zsinat döntéseinek korabeli francia kritikájának ismertetéséhez lásd KINGDON: *Some French Reactions*.

68 Kálvin álláspontjához lásd: <http://christianity.stackexchange.com/questions/43764/what-books-did-calvin-consider-canonical>, letöltés dátuma: 2017.12.20.

69 KÁLVIN: A tridenti zsinat, 56–57. [– a magyarázó beszúrás a szerzőtől]

70 KÁLVIN: A tridenti zsinat, 60–61.

pedig hivatalosan – az általa is támogatott augustinusi vélemény nyomán⁷¹ – a hit forrásává is válnának.⁷²

Kálvin apologetikus szinten elhatárolódik a római döntéstől, amennyiben pedig bibliamagyarázói munkásságát nézzük, elhatárolódik a lutheri elkülönítéstől is, teljesen kizárva az aporkif könyveket a Szentírásból. Ugyanakkor Lutherhez hasonlóan ő is az Írás kizárólagosságát hirdeti:

Egyedül az Úr igéje az az út, amely bennünket annak kutatására vezet, amit Őróla tudni szabad, és egyedül ez a világosság, mely nekünk világít, hogy meglássuk azt, amit Őróla tudni kell. (Inst III/21/3)

A kánonnal kapcsolatos első kálvini megnyilatkozás egyébként 1544-re tehető. Ekkor a genfi egyetem rektora, Sebastian Castellio a genfi lelkészi állásra történő pályázata során elutasításra talált, mivel az Énekek énekét a kánonba nem való buja és obszcén költeménynek titulálta. Kálvin és a tanács szerint:

azok a könyvek, melyeket most kérdés nélkül elfogadunk (kanonikusnak), korábban vitatottak voltak. De ezt a könyvet soha senki nem ítélte el korábban. [...] A könyvvel kapcsolatban amiről szó van, elmondható, hogy egy nászdal, hasonlóan mint a 45. zsoltár. Az egyetlen különbség, hogy amit az egyik röviden összefoglal, azt a másik részletesen kifejti. A salamoni zsoltár a menyasszony szépségét és díszességét énekl meg, szóval a kettő alapvetően azonos. A különbség csupán a stílus.⁷³

A lelkészi állás elutasítását így indokolták:

miként lehetne szolgálatba állítani olyan lelkészt, aki elutasítja és elítéli az egész egyház által elfogadott szentírási könyvet. Továbbá ez utat nyithatna ellenségeknek és becsmérőknél, akik rágalmaikkal az Evangéliumot és rombolják az egyházat. Végül válasz nélkül maradnának a jövőben mindazokkal szemben, akik elutasítanak a Példabeszédek vagy a Prédikátor vagy bármelyik másik [kanonikus] könyvet, kivéve, ha mi akarnánk vitatni, vajon a könyv méltó a Szentlélekre.⁷⁴

Kálvin itt kiáll a korábbi autoritások által elfogadott kánon mellett, beleértve az Énekek énekét is. Ugyanakkor az utolsó mondat révén fenntartja a jogot arra, hogy a Szentlélek ihletésének kérdésében vitát indítson.

71 AUGUSTINUS: De civitate Dei, 19.18: „a Szentírás foglalja magába a hitet”.

72 KÁLVIN: A tridentini zsinat, 59.

73 A tanács állásfoglalását Kálvin jegyezte. KÁLVIN: Von Castellios, elérhető: <http://www.glaubensstimme.de/doku.php?id=autoren:c:calvin:109>, letöltés dátuma: 2017.04.08.

74 Lásd uo.

Az „*Institutio Christianae religionis*”-ban (1559)⁷⁵ már részletesebb eligazításokat ad Kálvin a kérdésben. A Szentírás értelmezésével kapcsolatban így fogalmaz:

Amit pedig a Szentírás jóváhagyásáról hatalmáról tanítanak, tudatosan mellőzöm, mert Isten kijelentését oly módon alávétetni az emberi döntésnek, hogy csak akkor lehessen érvényes, ha tetszik az embereknek, akkor istenkáromlás, hogy még említeni is méltatlanság, amint azt feljebb már érintettem. Egyet mégis kérdezek tőlük: ha a Szentírás tekintélye emberi jóváhagyáson alapul, melyik zsinati végzést fogják majd idézni erre nézve? Úgy tudom, egyetlen ilyen végzés sincs. [...] Valami régi listát felhoznak, amelyet kánonnak neveznek, és azt mondják, hogy ez az egyház alapos döntése folytán jött létre. De még egyszer kérdem, melyik zsinaton bocsátották ki ezt a kánont? Itt aztán elnémulnak. Ámbár még azt is tudni szeretném, mire tartják azt a kánont? Azt látom ugyanis, hogy a régiek kevéssé becsülték. És ha számít az, amit Hieronymus mondott,⁷⁶ akkor a Makkabeusok könyvét, a Tóbiás és a Jézus Sirák és a hasonló könyveket az apokrifus iratok közé kell sorolni, ám ők ezt semmiképpen el nem tűrnék. (Inst IV/9/14)

A tételes megfogalmazásnál a korábban már Luther által is megformált gondolatot erősíti meg Kálvin: a kánon a Tórán kívül a prófétai és az apostoli tekintélyre, ami pedig Isten személyes kijelentésére épült.

Ez legyen tehát a szilárd axióma: semmi mást nem tartunk Isten igéjének, melynek helyet kell adnunk az egyházban, csak azt, amit először is a törvény és a prófétai iratok, aztán az apostoli irások tartalmaznak. (Inst IV/8/8)

Mindezek ellenére az *Institutió*ban öt helyen is idéz apokrif könyvekből: kétszer a Makkabeusokból, egyszer Báruktól és kétszer Ben Szirából.⁷⁷

75 KÁLVIN: *Institutio*.

76 *Libri duos Samuelis; Libri duo Malachim*. Bevezető PCC 28. 596.

77 1) „A makkabeusok történetéről szóló rész, amelyet a Szentírás hitelességének gyengítésére használnak, éppen annak megerősítésére a legalkalmasabb.” (Inst I/8/10). 2) „Amit a makkabeusok történetéből hoznak fel, azt nem is méltatom válaszra, nehogy úgy tűnjék, hogy a szent könyvek közé sorolom. Csakhogy Augustinus kanonikusként fogadta el – mondják. Először is miféle bizonyosság alapján? [...] Hieronymus pedig egyértelműen kimondta, hogy tekintélye igen keveset ér a dogmák megerősítésére. A Cyprianus neve alatt megjelent és az Apostoli Hitvallást magyarázó régi könyv is világosan megállapítja, hogy a régi egyházban semmi helyük nem volt. De mit vitatkozom itt hiába? Mintha nem maga a szerző mutatná meg, mennyire kell őt becsülni, amikor írása végén bocsánatot kér, ha valamit helytelenül mondott volna. Márpedig, aki írása miatt bocsánatért esedezik, az nyíltan elismeri,

Summázva, a Szentírás tekintélyét Kálvin magában a Szentírásban, és a Szentlélek vezetésében látja. Az ihletettség felismerése pedig az olvasóban kialakuló élmény.

Két hitvallás és egy bibliafordítás háttérében jelenik meg Kálvin kánonértelmezése. 1559-ben a párizsi zsinaton fogalmazódik meg a hugenották hitvallása, a „*Confessio fidei Gallicana*”⁷⁸ Ennek szövegét feltételezhetően Kálvin fogalmazza meg és tanítványa, Antoine de la Roche-Chandieu révén juttatja

hogy munkája nem a Szentlélek beszéde.” (Inst III/5/8). 3) Bárúk 2,18–19: „Igen helyesen és ugyanakkor szentül meg van írva, bárkitől is származzék is a bizonytalan eredetű mondás, amelyet Bárúk prófétának tulajdonítanak [...]” (Inst III/20/8). 4) Ben Szira: „Bár tudott dolog, hogy a könyv szerzősége kétséges, most ne utasítsuk el (amit egyébként joggal megtehetnénk), hanem lássuk, hogyan igazolja ő a szabad akaratot.” (Inst II/5/18). 5) „Itt most nem élek azzal a jogommal, hogy a Jézus, Sirák fia könyvének tekintélyét megcáfoljam. Tagadom viszont, hogy hűséggel idézik, amit a szerzője írt, bárki légyen is ő.” (Inst III/15/4).

78 Lásd <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds3.iv.vii.html?highlight=confessio,galliana#highlight>, letöltés dátuma: 2017.12.20. Fontossága miatt a vonatkozó szakaszt az eredeti francia megfogalmazásban is közlöm:

II. Ce Dieu se manifesta tel aux hommes, premièrement par ses œuvres, tant par la création que par la conservation et conduite d'icelles. Secondement et plus clairement, par sa Parole, laquelle au commencement révélée par oracles, a été puis après rédigée par écrit aux livres que nous appellons l'Écriture sainte..

III. Toute cette Ecriture sainte est comprise aux livres canoniques du Vieux et du Nouveau Testament, desquels le nombre s'ensuit: les cinq livres de Moïse, savoir: Genèse, Exode, Lévitique, Nombres, Deutéronome. Item, Josué, Juges, Ruth, le premier et le second livres de Samuel, le premier et le second livres des Rois, le premier et le second livres des Chroniques, autrement dits Paralipomenon; le premier livre d'Esdras. Item, Néhémie, le livre d'Esther, Job, les Psaumes de David, les Proverbes ou sentences de Salomon; le livre de l'Éclésiaste, dit le Prêcheur; le Cantique de Salomon. Item, le livre d'Ésaïe, Jérémie, Lamentations de Jérémie, Ezéchiel, Daniel, Osée, Joël, Amos, Abdias, Jonas, Michée, Nahum, Abakuk, Sophonie, Aggée, Zacharie, Malachie ...

IV. Nous connaissons ces livres être canoniques, et la règle très-certaine de notre foi, non tant par le commun accord et consentement de l'Église, que par le témoignage et persuasion intérieure du Saint-Esprit, qui nous les fait discerner d'avec les autres livres ecclésiastiques, sur lesquels, encore qu'ils soient utiles, on ne peut fonder aucun article de foi.

V. Nous croyons que la Parole qui est contenue en ces livres, est procédée de Dieu, duquel seul elle prend son autorité, et non des hommes. Et d'autant qu'elle est la règle de toute vérité, contenant tout ce qui est nécessaire pour le service de Dieu et de notre salut, il n'est pas loisible aux hommes, ni même aux Anges, d'y ajouter, diminuer ou changer. D'où il s'ensuit que ni l'antiquité, ni les coutumes, ni la multitude, ni la sagesse humaine, ni les jugements, ni les arrêts, ni les édits, ni les décrets, ni les conciles, ni les visions, ni les miracles, ne doivent être opposés à cette Ecriture sainte, mais, au contraire, toutes choses doivent être examinées, réglées et réformées selon elle. Et suivant cela, nous avouons les trois symboles, savoir: des Apôtres, de Nicée, et d'Athanase, parce qu'ils sont conformes à la parole de Dieu.

el a zsinatra. A hitvallás harmadik tétele felsorolja az Ószövetség 39 könyvét az általunk ma is használt sorrendben. A negyedik tétel így hangzik:

Ezeket a könyveket kanonikusnak és a hit biztos szabályainak ismerjük el, nem annyira az egyházi egyetértés és konszenzus miatt, sokkal inkább a Szentlélek bizonyágtétele és belső megvilágosítása által, ami képessé tesz bennünket arra, hogy megkülönböztessük őket más egyházi könyvektől, melyek bár hasznosak, mégsem alapozunk rájuk egyetlen hittételt sem.⁷⁹

Az ötödik tétel kiegészíti ezt azzal, hogy:

Hisszük, hogy az ezekben a könyvekben található Ige Istentől származik, és tekintélyét egyedül tőle nyeri, nem pedig emberektől.⁸⁰

Szintén Kálvinnak tulajdonítható, a Tudor Mária királynő (1553–1558) uralkodása alatt Genfben menekült protestánsok által 1560-ban készített bibliafordításnak, a Genfi Bibliának (*Geneva Bible*) a beosztása, melyben azonban megjelennek az apokrifek egy külön szekcióban. Manassé imája (feliratában jelezve, hogy apokrif) a 2Kronikák végén található. Ezsdrás 3. és 4. könyveit 1–2Ezsdrásként nevezi meg, megkülönböztetve Ezsdrás és Nehémiás könyveitől. Ez az elnevezés ettől kezdve honosodik meg angolszász/protestáns területen.

Az 1561-ben készült *Confessio Belgica*-t szintén egy Kálvin tanítvány, Guido Bres fogalmazza meg Kálvin támogatása mellett. A 4. fejezet felsorolja a Szentírás könyveit, majd a következőben kimondja, hogy csak ezek kanonikusak, mint amiket annak fogadott el az egyház, „*de sokkal inkább azért, mert a Szentlélek bizonyágot tesz róluk szíveinkben, hogy Istentől valók, aminek igazolását magukban hordják.*” A 6. fejezetben kifejti a különbséget a kanonikus és az apokrif könyvek között:⁸¹

Megkülönböztetjük ezeket a szent könyveket az apokrifektől, melyek: Ezsdrás 3. könyve, Tóbiás, Judit, Bölcsességek, Jézus Sirák, Bárúk, Eszter függelékei, A három ifjú éneke a tüzes kemencében, Zsuzsanna története, Bél és a sárkány története, Manassé imája és a Makkabeusok két könyve. Mindezeket az Egyház olvashatja és taníthat belőlük, amennyiben egyetértenek a kanonikus könyvekkel, de távolról sincsen olyan

79 Lásd <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds3.iv.vii.html?highlight=confessio,gallicana#highlight>, letöltés dátuma: 2017.12.20.

80 uo.

81 De Brès (Bray), GUIDO: *Ecclesiarum Belgicarum christiana atque orthodoxa confessio, summam doctrinae de Deo et aeterna animarum salute complectens* (1561). Kiadása in: MÜLLER: *Die Bekenntnisschriften*, 233–234.

*hatalom és hathatóság, hogy bizonyosságuk megerősítené a hit vagy a keresztény vallás egyetlen pontját is.*⁸²

4.2. Hendrich Bullinger

Az 1562-ben készült Második Helvét Hitvallás hűen tükrözi a reformátori álláspontot, vagyis egyfajta kettősség figyelhető meg benne, amit *A szentírásról, az Isten igaz beszédéről* című fejezet két pontja, az első és a hatodik fogalmaz meg. Az 1. bekezdés így szól:

*Hisszük és valljuk, hogy a szent próféták és apostolok kanonikus írásai, mindkét szövetségben, Isten tulajdon igaz igéje, és teljes tekintélyük önmaguktól van, nem az emberektől. Ugyanis maga Isten szólt a prófétákhoz és az apostolokhoz, és ma is szól nekünk a szent írások által.*⁸³

A szent iratok definíciója egyesíti azt az általános reformátori felfogást, miszerint a Szentírás eredendően Isten beszéde, természetét tekintve azonban emberek írása („*próféták és apostolok ... iratai*”). Érdekes a két mondat felépítése is, hiszen elsőként a prófétákat és az apostolokat nevezi „szentnek”, vagyis azokat, akik az iratokat megfogalmazták. Isten őket szólította meg, velük közölte üzenetét, ezzel megszentelte őket. A második mondatból derül ki az, hogy azáltal, hogy a megszólítottak ezt a velük közölt isteni kijelentést írásban rögzítették, válnak az iratok is szentté. Ugyanakkor a két mondat párhuzamos szófordulata: „*scripturas canonicas/scripturas santas*” („kánoni iratok/szent iratok”) elővételezi a kanonikus és a szent fogalmak azonosságát, de legalábbis szinonim voltát.

A Szentírásnak azt a másik sajátosságát is kiemeli a szöveg, hogy írások gyűjteménye. Nem egyszerűen *Scriptura canonica*-ról beszél, hanem „*scripturae Canonicae*”-ről, többes számban. Mi több, a két szövetség említésével szét is választja ezen iratok két nagy csoportját. A hitvallás magyarázatában úgy fogalmaz: „A Szentírást kanonikusnak” mondjuk. Ez azt jelenti, hogy „*az igazságnak, a helyes életfolytatásnak, – a jó és rossz – megítélésének egyedüli biztos és tökéletes szabálya. Maga – az Írás – nem téved, sem senkit tévedésbe nem visz. Hozzá kell mérni és meg kell vizsgálni valamennyi embernek minden írását, beszédét és cselekedetét. [...] Mert ami Krisztuson és a kanonikus Szentíráson kívül van, mind sötétség.*”⁸⁴

82 <http://www.creeds.net/belgic/>, letöltés dátuma: 2017.04.08.

83 BULLINGER: A Második Helvét Hitvallás, 23.

84 TÖRKÉS: A Második Helvét Hitvallás magyarázata, 86.

Bullinger teljes természetességgel használja a 'kánoni' kifejezést, de ebben a pontban csupán mint jelzőt, melynek jelentése a magyarázat alapján 'tökéletes, tévedhetetlen' és 'normatív'. Nem úgy beszél a kánonról, mint egységről, hanem a kanonikus iratokról. A 6. pont így szól:

Mindamellett, nem hallgatjuk el, hogy az Ószövetség egyes könyveit a régiek apokrifusoknak, mások ecclesiasticusoknak nevezték, mint-hogy azt akarták, hogy ezeket is olvassák a gyülekezetekben, anélkül azonban, hogy tekintélyként vennék figyelembe a hit megerősítéséhez. Augustinus is említi az Isten városa című munkájában, hogy a Királyok könyve megemlíti egyes próféták nevét és könyveit, de hozzáteszi, hogy ezek nincsenek benne a kánonban, és a rendelkezésünkre álló könyvek elégségesek a kegyes élethez.⁸⁵

Ebből a mondatból nem derül ki egyértelműen, hogy most az Ószövetség aktív részét képezik-e ezek a könyvek, vagy sem, szerepelnek-e a tartalomjegyzékben, vagy sem. Az azonban világos, hogy ezek egy önálló csoport, egy „kánon a kánonban” a hitvallás szerzői, de a fentiek alapján valamennyire Luther számára is. Az Augustinusra tett utalás sem igazán pontos, mert ebben implicit módon létező könyvekről van szó, melyek ebben a formájában soha nem lettek elfogadott bibliai könyvek. Hogy mennyire kérdéses e pont szövegezésének értelme, jól látszik abból, hogy Pap László szerint a mondat-szerkesztés „azt mutatja, hogy e hitvallás az apokrifusokat a kánonhoz tartozónak vette.”⁸⁶ Ezzel azonban ellentmondani látszik Bullinger más írásaiban megfogalmazott felfogása, mely már egyértelmű. Itt felsorolja az Ószövetség 39 és az újszövetség 27 könyvét a Septuaginta rendjében, amit azzal az exkluzív tévő mondatral zár, hogy

ezekben a kis számú és rövid, azaz nem nagy terjedelmű, világos és egyszerű, azaz nem homályos és szövevényes könyvekben foglaltatik a kegyesség egész tanítása, vagyis az igaz, élő és örökkévaló Isten tulajdon beszéde.⁸⁷

A lista azonban nincs benne a hitvallásban, így ez a tisztázás itt elmaradt. A II. Helvét Hitvallás a svájci irányú reformáció egyházainak legfontosabb alapiratóvá lett Európa szerte, annak ellenére is, hogy a *sola scriptura* elvhez nem társította magát a Szentírás pontos tartalmát.

85 BULLINGER: A Második Helvét Hitvallás, 27.

86 PAP: Az ószövetségi kánon kialakulása, 12.

87 Idézi őt TÖKÉS: A Második Helvét Hitvallás magyarázata, 87.

4.3. További tisztázások Európa szerte

A toleránsabb Erzsébet királynő alatt 1562/63-ban megfogalmazták az Anglikán egyház (Church of England) kibővített alaptételeit a Thirty-Nine Articles-ban (39 Artikulus). A VI. artikulus felsorolja a Szentírás könyveit, hozzátéve, hogy „A Szentírás az Ószövetség és Újszövetség azokat a kanonikus könyveit értjük, melyek tekintélyét sohasem kérdőjelezték meg az egyházban.”⁸⁸ A listában Nehémiást Ezsdrás második könyveként definiálja, a Síralmakat nem nevesíti, a prófétákat pedig a négy nagyként és a tizenkét kicsiként definiálja. Ezután az apokrif iratokról ezt írja:

*A többi könyvet (ahogy Jeromos mondja) az Egyház az élet példájaként és intelmek céljából olvassa, de nem alkalmazza arra, hogy tantételeket alapozzon rájuk. Ezek a következők: Ezsdrás harmadik könyve, Ezsdrás negyedik könyve, Tóbiás könyve, Judit könyve, Eszter könyvének maradék részei, Bölcsességek könyve, Jézus Sirák fia könyve, Bárúk a próféta, A három ifjú éneke, Zsuzsanna története, Bél és a sárkány története, Manassé imája, Makkabeusok első könyve, Makkabeusok második könyve.*⁸⁹

A lutheránus felfogást 1610-ben a wittenbergi professzor, Leonhard Hutter *Compendium locorum theologicorum ex scripturis sacris et libro concordiae* című írásában összegezte.⁹⁰ Hutter katechizmusszerűen foglalta össze a lutheránus tanokat, melyek közül az első téma a Szentírás:

1. Mi a Szentírás?

Szentírás név alatt általában minden bibliai könyvet értünk ugyan, de kiváltképpen azokat a könyveket illetjük ezzel az elnevezéssel, melyek kanonikusak. Emiatt nevezük a Szentírást magát is kanonikusnak.

2. Tehát nem minden bibliai könyvnek azonos a tekintélye?

Nem. Némelyek kanonikusak, mások apokrifek. Az előbbieknél szilárd a tekintélye, minden másnál előbbre valók; az utóbbiak azonban, bár

88 „In the name of the Holy Scripture we do understand those canonical Books of the Old and New Testament, of whose authority was never any doubt in the Church.”, lásd <http://gavvie.tripod.com/39articles/art1.html>, letöltés dátuma: 2018.01.30.

89 „And the other Books (as Hierome saith) the Church doth read for example of life and instruction of manners; but yet doth it not apply them to establish any doctrine; such are these following: The Third Book of Esdras, The rest of the Book of Esther, The Fourth Book of Esdras, The Book of Wisdom, The Book of Tobias, Jesus the Son of Sirach, The Book of Judith, Baruch the Prophet, The Song of the Three Children, The Prayer of Manasses, The Story of Susanna, The First Book of Maccabees, Of Bel and the Dragon, The Second Book of Maccabees.”, lásd <http://gavvie.tripod.com/39articles/art1.html>, letöltés dátuma: 2018.01.30.

90 HUTTER: *Compendium locorum theologicorum*.

*az Egyház a nép erkölcsi épülésére olvassa őket, mégsem használja az egyházi hittételek tekintélyének megalapozására, ahogyan ezt Jeromos is mondja.*⁹¹

A holland kálvinisták hosszasan vitáztak a bibliai kánon kérdéséről. Abraham Costerus (1575–1658) 1614-ben megjelent *Verdedegighe der H. Schriftuere* című írásában négy indokát adja, hogy miért szükséges az apokrifeket eltávolítani a Szentírásból: nem héberül írták őket; sem Krisztus, sem az apostolok nem hivatkoznak rájuk; nem tartalmaznak egyetlen olyan utalást sem, ami a keresztyén életvitelhez szükséges.⁹² Ennek ellenére az 1618–1619-ben tartott Dortrehti Zsinat úgy határozott, hogy az elkészítendő hivatalos holland bibliafordításba (Staatenvertaling) bekerülhetnek az apokrifek, de nem mint a kánon részei, hanem csak az Újszövetség után, külön címlappal, a sajátosságaikra figyelmet felhívó előszóval, kisebb betűtípussal és önálló oldal-számozással. Így az 1637-ben megjelenő fordítást követő későbbi kiadások minden további nélkül elhagyhatták az apokrifek megjelentetését, ahogyan ez gyakran meg is történt.⁹³

5. Következtetés

Az eddigiekből látható, hogy a bibliai kánon, de különösen az ószövetségi kanonikus könyvek szisztematikus definíciója a reformáció első nemzedékének – Karlstadt kivételével – nem volt fontos, jóllehet előtérbe került egyes könyvek autoritásának kérdése. Bár az óegyház óta vita folyt a kanonikus könyvekről, a reformátorok elsődlegesen azoknak a könyveknek a tekinté-

91 http://www.glaubensstimme.de/doku.php?id=autoren:h:hutter:inbegriff:kapitel_1, letöltés dátuma: 2017.04.08. Az eredeti szöveg a következő:

1. Was ist die heilige Schrift?

Sie ist das Wort Gottes, welches auf den Antrieb des heiligen Geistes von den Propheten und Aposteln niedergeschrieben ist und uns von dem Wesen und dem Willen Gottes unterweist. + Und zwar werden unter dem Namen der heiligen Schrift im Allgemeinen alle biblische Bücher befasst: vorzugweise aber bezeichnen wir mit dieser Benennung diejenigen Bücher, welche kanonische sind. Weshalb auch die heilige Schrift selbst kanonisch genannt wird. (Chemnitz zu dem Trid. Concil.)

2. Also haben die biblischen Bücher nicht ein und dasselbe Ansehen?

Nein. Denn einige sind kanonische; andere apokryphische. Jene haben ein festes Ansehen, was allen andern vorgezogen werden muss; diese aber, ob sie gleich die Kirche liest zur Erbauung des Volks, so werden sie doch nicht angewandt, um das Ansehen der kirchlichen Glaubensartikel zu begründen, wie der heilige Hieronymus spricht. (Chemnitz.)

92 COSTERUS: *Verdedegighe der H. Schriftuere*, 24.

93 DE BRUIN: *De Apokriefen van het Oude Testament*, 259–268.

lyével foglalkoztak, melyek vitapartnereik általuk megkérdőjelezett dogmatikai tételeit támasztottak alá. Megfogalmazták a *sola scriptura* elvet, ám éppen dogmatikai vitáik miatt kérdésessé tették a *Scriptura* tartalmát, jobban mondva nem fogalmazták meg azt, csupán a prófétai és apostoli eredet már jól ismert kritériumait hangsúlyozták. A dogmatikai vitákat a római Egyház Tridentben egy zsinati döntéssel a maga részéről lezárta és egységesen kanonikusnak mondta ki az addig használt könyveket, noha a későbbiekben kialakult 'proto-' és 'deuterokanonikus' elnevezés mégis megkülönbözteti őket a mai napig. Trident juttatta radikális döntésére a reformáció második hullámát. Az egyházatyák fenntartásait mellőző egységesítő döntés elfogadhatatlan volt azoknak, akik dogmatikai alapon közelítették meg az autoritás jelenlétét. Kálvin példáját követve a későbbi reformátorok és a protestáns orthodoxia is a Szentlélek tekintélyt adó jellegét ismerték el a szentírási könyvek autoritásforrásaként. A kritikussá váló történelmi helyzetekben hitvallásokat megfogalmazó protestánsok úgy protestáltak a tridenti egységesítéssel szemben, hogy kategorikusan elutasították az addig félig-meddig kanonikusnak tartott könyveket, „apokrifoknak” titulálva azokat. A kialakult helyzetet tovább bonyolítja az is, hogy a reformáció első hullámában készültek el a meghatározó nemzeti bibliafordítások, melyek így tartalmazták az apokrifokat. A Szentírás olvasása és magyarázása leginkább ezek alapján folyt a protestáns egyházakban a 16–17. században, ami egyben a teológiai gondolkodásban és a kegyességben való részleges megmaradásukat is jelentette. A 17. századi szövegkritikai viták azonban tovább távolították a nézőpontokat.⁹⁴ A későbbi revíziók által elkülönített, majd a 18–19. század során végül a kiadásokból teljesen kimaradó apokrif könyvek nélküli „protestáns Szentírás” lett a felvilágosodást követő modern tudományos biblikus és rendszeres teológiai tevékenység alapja. A katolikus bibliakutatás Második Vatikáni Zsinatot követő felfutása, valamint a 20. századi szöveg- és kánontörténeti kutatás eredményei újra fontossá tették az apokrifokat a biblikus és bibliai teológiai tudományokban. Ennek eredményeként az 'apokrif' vagy 'deuterokanonikus' könyvek részei vagy kiegészítői lettek az újabb bibliafordításoknak.

94 Lásd a Septuaginta contra Samaritánus Pentateuchus vitát, mint a Vulgata contra Masszoréta szöveg vitájának hátterét, ZSENGELLÉR: A Samaritánus Pentateuchus hermeneutikai jelentősége, 117–122.

6. Magyarország

6.1. Előzetes megjegyzések

A magyar protestantizmus teológiai írásai nem koncentráltak a bibliai kánon kérdésére. Nincs tudomásunk olyan műről, mely a 16–17. században, vagy akár később is ezt a kérdést részletesen tárgyalta volna. A német és svájci reformátorok tanait elfogadva és átvéve párhuzamosan jelenik meg a lutheri megengedőbb és a kálvini elutasítóbb magatartás a Vulgata képviselte kánon tekintetében. Mindez nem az evangélikus–református különbözőség mentén zajlott. Az igehirdetések, illetve népszerű traktátusok gyakran példálózhatnak az apokrif (leginkább a deuterokanonikus) könyvek tanító jellegű történeteivel, bölcs mondásaival. A zsinati döntések, illetve a hitvallások javarészt nem, vagy alig mennek tovább, mint a Második Helvét Hitvallás 1. fejezete, melyet az 1567-es debreceni zsinat hivatalos hitvallásként fogadott el a hazai reformátusság számára. Ezen túlmenően, amint a nyugati reformátoroknál, Magyarországon is a bibliafordítások, illetve azok használata honosítja meg, illetve majd zárja ki az apokrif/deuterokanonikus könyvek liturgiai alkalmazását.

6.2. A református hitvallások

Magyarországon, bár több zsinat is utal a kanonikus és nem kanonikus könyvek közötti dogmatikai, illetve liturgikus használatbeli különbségekre, mindössze egy, az 1561–62-es Debreceni Zsinat foglalkozik velük részletesebben. Az itt megalkotott Debreceni Hitvallás a „Zsinatokról” szóló cikkelyében így ír a nem kanonikus könyvekről:

A Makkabeusok könyveit pedig, kivált a másodikat és harmadikat, a Tóbit, Ezdrás 3. és 4., Báruk, Sirák, Bölcsesség könyvét s több az apostolok neve alatt álló fattyu könyveket visszavetjük, a laodiceai zsinat végzéseit Innocencius pápával és az atyákkal az apokrifusok közé helyezzük. [...] Hieronym a szent könyveket heber forrásokból helyesen számítja 22-re; a Mózes könyveit Thorahnak nevezi s nyolc prófétai könyvet és kilenc szentíratot számít; a királyok könyve előbeszédében pedig ugyanezeket az apokrifusok közé számlálja.⁹⁵

Látható, hogy a magyar reformátorok is Jeromosra hivatkoznak és a héber kánon nyomán definiálják a kanonikus, illetve az apokrif iratokat. A hitvallásnak

95 Kiss: Magyar református zsinatok, 200–201. [A témában részletesebben lásd ebben a kötetben Németh Áron tanulmányát – a szerkesztők]

ez a cikkelye már közel állt ahhoz, hogy pontos kánont határozzon meg a magyar reformátusok használatára Szentírás számára, de végül mégsem tette meg.

6.3. A lutheránus vélemény

A magyar lutheránus teológusok sem fektettek nagyobb hangsúlyt a szentírási kánon meghatározására, mint maga Luther. Zsinataik nem foglalkoztak a Szentírás tartalmának ilyen értelmű kereteivel. Az egyik leghíresebb, az 1610-ben tartott zsolnai evangélikus zsinat határozatai között egyetlen témában került terítékre a Szentírás tartalma, csupán a superintendens beiktatására rendelt eskübe írta elő a zsinat a következőket:

Én N. N. az N. vármegyékben lakó lelkész uraknak superintendense, esküszöm az élő Istenre, atya, fiú és szent lélekre és ígérem, hogy élelemben semmi más tudományt, sem nyilvánosan sem magánosan tanítani nem fogok, mint azt, mely a próféták és apostolok irataiban foglaltatik és mely V. Károly császár által Ágostában 1530. évben kihirdetett ágostai hitvallásban és az egyetértés formulájában foglaltatik.⁹⁶

A Luther által is megfogalmazott autoritás: a prófétai és apostoli szó, vagyis az általuk leírt könyvek jelentik a Szentírást a zsinati atyáknak, melynek támogatásaként az Ágostai hitvallást és a *Formula Concordiae*-t nevezték meg a tudomány forrásának.

6.4. Magyar bibliafordítások

Ahogy Európában más országokban, ahol a reformáció terjesztése eleinte nem ütközött nagy nehézségekbe, úgy Magyarországon sem tűnt élet-halál kérdésnek a Biblia pontos tartalmának meghatározása.⁹⁷

A hazai bibliafordítások mutatják meg legjobban a kánon használatát, azon belül az apokrif könyvek valódi helyértékét.⁹⁸ A bibliafordítások kísérő tanulmányai lettek ennek a problémának a legrészletesebb teológiai kifejtései.

Károli Gáspár a Vizsolyi Bibliájában lefordította az apokrif/deuterokanonikus könyveket és a Vulgátában található helyükön hagyta meg őket. A nem héber könyvek esetében ugyan jelöli a görög eredetet, néha emlegeti apokrif voltukat, mégis az utolsó helyre tett 3Makkabeusok után azt írja, hogy „A Machabeusok könyveinek, És az egész ó Testamentumnak vége.” Számára tehát a Szentírás egészébe természetesen tartoznak bele ezek

96 ZSILINSZKY: Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat, 31.

97 Lásd PAP: Az ószövetségi kánon kialakulása bibliafordításainkban, 21.

98 Az alábbiakhoz részletesebben lásd PAP: Az ószövetségi kánon kialakulása.

a könyvek is. Jóllehet Elöljáró beszédében nem emlegeti az apokrifeket, mégis elég hosszsan ecseteli a Szentírás lényegét:

Annakokáért mindezekből azt mondjuk: Először, hogy az Istennek tökéletes és mindenestől fogva való akaratja a Prófétáknak és Apostoloknak írásokban vagon és annakokáért azok az írások méltán nevezetnek szent írásoknak. Másodszor, hogy a Prófétáknak és Apostoloknak írások tökéletes, teljes, fogyatkozás nélkül való, tiszta, igaz. Harmadszor, hogy nem szabad ahhoz semmit adnunk, hogy Istennél bölcsőbbeknek ne láttassunk, sem pedig nem szabad abban elvenni, vagy attól elhajolni jobb kézre, vagy bal kézre, hanem azokat mindenestől épen kelljen megtartani, úgy mint a mi hitünknek és vallásunknak erős és mozdíthatatlan reguláját. Negyedszer, hogy minden teremtett állat tartozik engedelemmel ahhoz a tudományhoz, mely a Próféták és Apostolok írásában vagon. Ötödször, hogy csak azt a tudományt kelljen bevenniünk, mely a Próféták és Apostolok tudományával egyez. Valamely pedig nem egyez, akarkié legyen az a tudomány, akar Angyalé, akar ördögé, akar Pápáé, vagy akarmely nagy méltóságbéli emberé, akar Conciliomé, semmiképpen nem igaz és azt be nem kell vennünk, mint a szent Pál mondja: Ha az Istennek Angyala mást prédikállana, legyen átkozott. Nem kell tehát minékünk vakmerőképpen minden tudományt bevenniünk, mihelyt azt valaki az ő szájából kibocsátja, hanem meg kell próbálni és a Próféták, Apostolok írása mellé kell vetni, mint az Isten lelke tanít bennünket.⁹⁹

Károli a lutheri „próféták és apostolok” kettős autoritást hangsúlyozza, kiegészítve a kálvini Szentlélektől származó ihletéssel.

Szenczi Molnár Albert az 1608-ban kiadott Károli-revízióban, a Hanaui Bibliában külön veszi az apokrifeket, és bár egybe kötve, de önálló egységként, önálló címlappal jelenteti meg, mint „Az ó Testamenum mellé vetett könyvec, mellyec Apocryphusoknak nevezetnec, tudniillic” és ezt követően felsorolja az egyes könyveket. Szenczi Molnár szerint apokrifnak számító könyvek:

Tóbiás, Manassé imája, Judit, Báruk, Jeremiás levele, Dániel prófétahoz adott toldalékok (Azarjá imája, Dániel három társának éneke, Zsuzsanna, Bél, A babiloni sárkány históriája), Ezsdrás harmadik és negyedik könyvei, Eszterhez adott toldalék, Simeon könyve, mely Makkabeusok negyedik könyvének mondatik, Makkabeusok első és második könyve, Bölcsesség, Jézus Syrák vagy Ecclesiasticus.¹⁰⁰

99 KÁROLI: Szent Biblia, 4.

100 SZENCI MOLNÁR: Szent Biblia, 837.

A különállást azzal is deklarálja, hogy – Károlitól eltérően – már az előző egység végén, Malakiás könyve után odairja: „Az ó Testamentum Canonicus könyveinek vége.”¹⁰¹ Az új egység címlapját bevezető *Intő beszéd* követi. Ennek lényege, hogy az apokrifek („világi” könyvek) nem a Szentlélek által ihletett írások és ezért is voltak mindig is különválasztva a kanonikus könyvektől. Saját intelmeit még kiegészíti Jeromosnak két, illetve Augustinusnak egy rövid véleményével az apokrifekről.¹⁰² De hogy mennyire nem következetes az apokrifek kerülésében, azt mutatja magyar nyelvtana is, ahol a Tóbit könyvéből az 5,20-at hozza fel bibliai példának.¹⁰³

A magyar bibliafordításokból elsőként a Váradi Bibliából (1661) maradnak ki az apokrifek. Bár Rákóczi György a Vizsolyi Biblia alapos tudományos revíziója céljából meghozatta a Párizsi Polyglottát, a szövegkorrekciót végző Köleséri Sámuel hollandiai tanulmányai révén a Dortrehti Zsinat rendelete szerint készített *Staaten Bijbel* (1637) fordítási szempontjait és hasznos jegyzeteit használta fel, melyben elzárkóztak az apokrifek kanonikus voltától. Ennek következtében maradhattak volna el az apokrifek a harmadik Károli-revízióból, ám az előszó szerint csupán a forráshiány volt az oka. Az újabb kutatások esetleges részleges kinyomtatásukra bukkantak.¹⁰⁴

Misztótfalusi Kis Miklós „*Aranyas Bibliá*”-jából (1685) szintén kimaradtak az apokrifek. Talán büszkéek is lehetnénk Misztótfalusira, hogy hosszú amszterdami tartózkodása révén ő is a hollandiai reformátusok *Staaten Bijbel* (1637) mintáját követve teológiai alapon hagyta el az apokrifeket. Ám amikor előszavát olvassuk, sokkal gyakorlatiasabb érvet hoz fel erre. A III. pont alatt a „kisded” formátum rövidebbé tételéről ír, miszerint elhagyta a hosszú bevezetőket a könyvek és fejezetek elejéről. Majd így folytatja:

*A 'mik a' Bibliához nem tartoztanak, legelsőben pedig az Apokrifus Könyveket innét kihagytuk, a 'mint egyéb nyelveken is többire kiszokták hagyni, mikor kisded Bibliát nyomtatnak. Itt az egész Sz:írást megtalálod: az Apokrifus Könyvek pedig miért rekesztetnek ki annak Kánonikus Könyvei közül, elég okait adják a' Tudósok.*¹⁰⁵

Hogy kik ezek a tudósok és vannak-e köztük magyarok is, nem tudjuk meg rövidre fogott indoklásából.

101 i. m., 836.

102 i. m., 838.

103 SZENCI MOLNÁR: *Novae Grammaticae Ungaricae*, 43.

104 PETRŐCZI – PÉNZES, *Új szempontok*, 157–158.

105 MISZTÓTFALUSI KIS: *Szent Biblia*, 1.

Valódi új fordítás elkészülése tekintetében először Komáromi Csipkés György fordítása hagyja el az apokrifeket (Ószövetség: 1657), mégpedig azért, mivel az Ószövetséget héber szövegből igyekezett fordítani, Károli figyelembevételével. Ez a fordítás azonban végül 1718-ban jelent meg és csak 1789-ben jut el a magyar olvasókhoz. Így sem nyelvében, sem tartalmában nem lett meghatározó.¹⁰⁶

A későbbi bibliakiadásokban aszerint jelentek meg az apokrifek, hogy melyik korábbi revíziót jelentették meg újra. A 18. századi bibliakiadásokban már általában nem jelennek meg az apokrifek, kivéve az 1776-os lipcsei és 1804-es pozsonyi-pesti kiadásokat.¹⁰⁷ Egyes felfogások szerint a lutheránusok által támogatott kiadások voltak ezek.¹⁰⁸

6.5. Magyar jelenség?

Nem csupán a reformáció legelső és legfontosabb alaptételének kereteit, a kánon könyveit nem rögzítették írásban, esetleg hitvallásban, illetve nem mondták ki zsinati határozatban Magyarországon. A kimondottan a reformáció elterjedése és annak kiinduló pontját jelentő egyházi romlás miatt kezdeményezett Tridenti zsinat végzéseit Magyarországon mindössze egy katolikus egyházmegyében, a győriben hirdette ki az a Draskovich György püspök, aki a zsinat egyik aktív – bár részben ellenzéki álláspontot képviselő – résztvevője volt. Tette mindezt egyébként 16 évvel a zsinat bezárása után, 1579-ben egy egyházmegyei zsinaton. A többi egyházmegyében azonban sohasem került sor ilyen ünnepélyes kihirdetésre.¹⁰⁹ (Hasonló sorsra jutott a kora újkori Magyarország életét meghatározó másik alapvető normagyűjtemény, Werbőczy István „*Hármaskönyv*”-e, melynek rendelkezéseit szintén nem hirdették ki.) Mindezeket a nagy horderejű döntéseket és egyházi életet szabályozó kérdéseket szép lassan vették át a gyakorlatba.

Mindezek alapján át kell fogalmaznom egy korábban tett megállapításumat: „Az általános modern, vallási értelemben vett kánonról már csak akkor beszélhetünk, amikor a közösség a használt könyveiről alkotott listát általánosan kötelező érvényűként értelmezi. Mivel a vallási közösségek kisebb csoportokból állnak, a nagy egész a csoportokhoz képest sokkal lassabban fogadja el és teszi kizárólagossá a szövegek listáját, vagyis az egész közösségre érvényes kanonizáció, a kánon »lezárása« igen hosszú folyamat és jól műkö-

106 MAGÓCSY: A Komáromi Csipkés Biblia, 15–16; BOTTYÁN: A magyar Biblia, 82–89.

107 HARSÁNYI: A magyar Biblia, 73.

108 Köszönöm Csepregi Zoltánnak a témában folytatott személyes beszélgetést.

109 FAZEKAS: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére; TÓTH: A Trentói zsinat és Magyarország, 347.

dó, fegyelmezett szervezetet feltételez. Éppen ezért definitív kanonizációnak a római egyházon belül csak a Tridenti Zsinatnak a negyedik ülésén (1546. április 8.) meghozott döntését tekinthetjük, amikor konkrétan kimondja és elfogadja az autoritatív könyvek listáját a Vulgata szövegével (*Decretum de Canonicis Scripturis*).¹¹⁰

Bár az világos, hogy „Az általános modern, vallási értelemben vett kánonról már csak akkor beszélhetünk, amikor a közösség a használt könyveiről alkotott listát általánosan kötelező érvényűként értelmezi.” És az is igaz, hogy „a nagy egész a csoportokhoz képest sokkal lassabban fogadja el és teszi kizárólagossá a szövegek listáját.” Sőt, még az is helytálló, hogy „az egész közösségre érvényes kanonizáció, a kánon »lezárása« igen hosszú folyamat és jól működő, fegyelmezett szervezetet feltételez.” Ám a zsinati döntés mint definitív kanonizáció nem jelenti azt, hogy az egész egyház által elfogadott tételt mindenki mindenütt elfogadta, vagy még tovább menve alkalmazta is, mivel a szervezet mégsem volt sem jól működő, sem fegyelmezett.

A magyar elfogadás vagy bevezetés az akkori történeti kontextus függvénye volt. Márpedig a háromrészre szakadt ország állapota döntően meghatározta azt, hogy miként zajlott egyrészt a katolikus zsinati döntés megismerése, másrészt az erre adott protestáns válaszok helyi alkalmazása. Vagyis, amint azt bibliafordításaink is jól mutatják, a Trident előtti kánonhasználati állapot Magyarországon is nagyjából egységes volt, és eltartott a 17. század első feléig. Csupán az ellenreformáció mindkét oldalon újra definíciót gerjesztő hatása választotta szét az apokrifokat elfogadók és azt elutasítók körét, ám ez is leginkább Szenczi Molnár Albertnél, Komáromi Csipkés Györgynél és Misztóthfalusi Kiss Miklósnál látható bibliafordításaikban.

Felhasznált irodalom:

BACON, R.: *Opus tertium*, Aberdeen, University Press, 1912.

BOTTYÁN J.: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.

BRUCE, F. E.: John Wycliffe and the English Bible, *Churchman* 98/4 (1984), 1–11.

BULLINGER, H.: *A Második Helvét Hitvallás. Confessio Helvetica Posterior*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2017.

CHRIST, Ch.: Das Schriftveständnis von Zwingli und Erasmus im Jahre 1522, *Zwingliana* 16 (1983), 111–125.

110 ZSENGELLÉR: A kánon többszólamúsága, 372.

- COPELAND KLEPPER, D.: *The Insight of Unbelievers. Nicholas of Lyra and Christian Reading of Jewish Text in the Later Middle Ages*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007.
- COSTERUS, A. : *Verdedegighe der H. Schriftuere des ouden en nieuwen Testaments*, Rotterdam, Jan van Waesberghe, 1614.
- DE BALBIS, J. J.: *Summa grammaticalis quae vocatur Catholicon*, Genf, 1286.
- DE BRUIN, C. C.: De Apokriefen van het Oude Testament in Nederlandse Bijbeloversettingen tot 1637, in: van Henten, J. W. (ed.), *Tradition and Re-interpretation in Jewish and Early Christian Literature. Essays in Honour of Jürgen C.H. Lebram* (JSJS 36), Leiden, Brill, 1986, 259–268.
- DE LYRA, N.: *Postilla litteralis super Bibliam*, Strassburg, Henricus Ariminensis, 1477.
- DUNCKER, P. G.: The Canon of the Old Testament at the Council of Trent, CBQ 15 (1953), 277–299.
- EGLI, E.–FINSLER, G.(Hg.): *Huldreich Zwinglis Sämtliche Werke* (Corpus Reformatorum 88), Band 1, Berlin, C. A. Schwetschke und Sohn, 1905.
- ERASMUS, v. R.: *Ausgewählte Schriften*, Stuttgart, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 52016.
- FABINY T.: *A keresztény hermeneutika kérdéseinek története*, I. kötet: *A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig*, Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998.
- FAZEKAS I.: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére 1564-ben, in: Tusor P. (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére*, Budapest, ELTE BTK, 1998, 154–164.
- GALAMB GY.: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez, *Egyháztörténeti Szemle* 10/2 (2009), 3–12.
- GOODWIN, D.: *“Take Hold of the Robe of a Jew”*. *Herbert of Bosham’s Christian Hebraism*, Leiden, Brill, 2006.
- HARSÁNYI I.: *A magyar Biblia*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomda Rt, 1927.
- HOWORTH, H. H.: The Origin and Authority of the Biblical Canon in the Anglican Church, JTS 8 (1906), 1–40.
- HOWORTH, H. H.: The Origin and Authority of the Biblical Canon According to the Continental Reformers I., JTS 8 (1907), 321–365.
- HOWORTH, H. H.: The Origin and Authority of the Biblical Canon According to the Continental Reformers II., JTS 9 (1908), 188–230.
- HOWORTH, H. H.: The Decretal of Damasus, JTS 14 (1913), 321–337.

- HUNTER-KILMER, M.: The Reformation Rejection of the Deuterocanon. An Action Not Without Foundation, [k.n.], 2005, 1–24, a kézirat elérhető: <http://www.piercedhands.com/resources/>, letöltés dátuma: 2017.03.18.
- HUTTER, L.: *Compendium locorum theologicorum ex scripturis sacris et libro concordiae*, Wittenberg, J. Gormann, 1610.
- JACKSON, S. M.: *Huldreich Zwingli, the reformer of German Switzerland, 1484–1531*, Putnam's Sons, London – New York, 1901.
- JURGENS, W. A.: *Faith of the Early Fathers Volume I*, Collegeville, MN, Liturgical Press, 1970.
- KÁLVIN, J.: *Acta Synodi Tridentinae: Cvm Antidoto*, Genf, Girard, 1547.
- KÁLVIN, J.: *A tridenti zsinat határozatainak cáfolata* (ford.: Rábold Gusztáv), Pápa, Főiskolai Nyomda, 1909.
- KÁLVIN, J.: *Von Castellios ketzerischen Ansichten über das Hohelied und die Höllenfahrt Christi*, elérhető: <http://www.glaubensstimme.de/doku.php?id=autoren:c:calvin:109>, letöltés dátuma: 2017.04.08.
- KÁLVIN, J.: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere* (ford. Buzogány Dezső), Budapest, Kálvin Kiadó, 2014.
- KARLSTADT, A. (BODENSTEIN): *De Canonicis Scripturis Libellus*, Wittenberg, J. A. Montanus, 1520.
- KARLSTADT, A. (BODENSTEIN): *Welche bücher heilig vn[d] Biblisch seind*, Wittenberg, [k.n.], 1520.
- KARLSTADT, A. (BODENSTEIN): *Verba Dei quanto candore & que syncere praedicari, quantaque sollicitudine universi debeant addiscere...*, Wittenberg, M. Lother, 1520.
- KÁROLI G.: Előjáró beszéd, in: *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590.
- KINGDON, R. N.: Some French Reactions to the Council of Trent, *Church History* 33/2 (1964), 149–156.
- KISS Á.: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, Magyarországi Protestáns Egyelet, 1881.
- KOLDE, Th.: Wittenberger Disputationsthesen aus der Jahren 1516 bis 1522, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 11 (1890), 448–471.
- LOEWE, R.: Herbert of Bosham's Commentary on Jerome's Hebrew Psalter. A Preliminary Investigation into Its Sources (I–III), *Biblica* 34/1–3 (1953), 44–77.159–192.275–298.
- LUTHER, M.: *Előszók a Szentíráshoz* (Luther füzetek 2), Budapest, Luther Kiadó, 2010.
- LUTHER, M.: *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske*, Budapest, Hornyánszky, 1901.

- MAGÓCSY D.: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben, *Magyar Könyvszemle* 124 (2008) 15–26.
- MISZTÓTFALUSI KISS M. (szerk.): *Szent Biblia*, Amstelodam, 1885.
- MUELLER, T. J.: Luther's Canon Within the Canon, *Christianity Today* 6/2 (1961), 72–74.
- MURPHY, R. E.: The Old Testament Canon in the Catholic Church, *CBQ* 28/2 (1966), 189–193.
- MÜLLER, E. F. K.: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. In authentischen Texten mit geschichtlicher Einleitung und Register*, Leipzig, A. Deichert, 1903.
- PAP L.: Az ószövetségi kánon kialakulása a magyar protestáns egyházakban, *Református Theologia* 1/2 (1943), 3–14.
- PAP L.: Az ószövetségi kánon kialakulása bibliafordításainkban, *Református Theologia* 2/1 (1944) 17–21.
- PETRÓCZ É. – PÉNZES T. SZ.: Új szempontok a Váradi Biblia kutatásához, in: Heltai J. (szerk.): *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a Filológiai Tudományokban*, A Magyar Könyvszemle és a Mokka–R Egyesület Füzetei 3., Budapest, Argumentum, 2009, 147–159.
- QUACK, J.: *Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung*, Gütersloh, Verlagshaus G. Mohn, 1975.
- SENESENSIS, S.: *Bibliotheca sancta ex præcipuis Catholicae Ecclesiae auctoribus collecta*, Venice, apud Franciscum Franciscum, 1566.
- SIDER, R. J.: *Andreas Bodenstein von Karlstadt. The Development of His Thought, 1517–1525*, Leiden, Brill, 1974.
- SIGNER, M. A.: Polemic and Exegesis. The Varieties of Twelfth-Century Hebraism, in: Coudert, P. – Shoulson, J. S. (ed.): *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004, 21–32.
- SMALLEY, B.: *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford, Basil Blackwell, 1952.
- SUNDBERG, A.: The Protestant Old Testament Canon. Should it be Re-examined? *CBQ* 28 (1966), 194–203.
- SUNDBERG, A. C.: The “Old Testament” a Christian Canon, *CBQ* 30 (1968), 143–155.
- SUNDBERG, A.: The Bible Canon and the Doctrine of Inspiration, *Interpretation* 29 (1975), 352–371.
- SZALAI A: Sola Scriptura: Nuda Scriptura? in: Tóth S. et al. (szerk.): *Szólító szavak. The Power of Words. Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik*

- születésnapjára. *Papers in Honor of Tibor Fabiny's Sixtiesth Birthday* (Károli Könyvek), Budapest, KRE – L'Harmattan, 2015, 137–144.
- SZENCI MOLNÁR A. (szerk.): *Szent Biblia*, Hanau, 1608.
- SZENCI MOLNÁR A.: *Novae Grammaticae Ungaricae*, Hanau, 1610.
- TORREY, C. C.: *The Apocryphal Literature. A Brief Introduction*. New Haven, Yale University Press, 1945.
- TÓTH I. GY.: A Trentói zsinat és Magyarország, *Vigilia* 64/5 (1999), 339–348.
- TŐKÉS I.: *A Második Helvét Hitvallás magyarázata Bullinger Henrik saját műveiből vett idézetek alapján, az ő tiszteletére, születésének ötszázadik évfordulója alkalmából*, Nagyvárad, Az erdélyi magyar nyelvű eklézsiák kiadásában, 2006.
- ZWINGLI, H.: Die Klarheit und die Gewissheit des Wortes Gottes (1522), in: Egli, E. et al. (Hg.): *Huldreich Zwinglis sämtliche Werke. I.* (Corpus Reformatorum), Berlin – Zürich, Schwetschke – Zwingli-Verein, 1905, 328–324.
- ZSENGELLÉR J.: *A kánon többszólamúsága. A Héber Biblia/Ószövetség szöveg- és kánon története*, Budapest, Kálvin – L'Harmattan, 2014.
- ZSENGELLÉR J.: A Samaritánus Pentateuchus heremenutikai jelentősége, in: Tóth S. et al. (szerk.): *Szólító szavak. The Power of Words. Tanulmányok Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára* (Károli Könyvek), Budapest, KRE – L'Harmattan, 2015, 113–123.
- ZSENGELLÉR J.: „A kanonikus Szentírás”. A reformátori felfogás a kánonról és az apokrif irodalomról, in: Szűcs F. (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás mai üzenetei*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2017, 63–80.
- ZSILINSZKY M.: *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe. Egyháztörténeti tanulmány*, Selmeczbánya, Joerges Ágost özv. és fia könyvnyomdája, 1910.

Jelen tanulmány az NKFI-K 125486 számú kutatási pályázathoz kapcsolódik.

